

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
ΕΠΤΑ
ΗΜΕΡΕΣ

19 ΜΑΡΤΙΟΥ 2000

Ανατολική Μεσόγειος
2.000 χρόνια π.Χ.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ, 2.000 ΧΡΟΝΙΑ Π.Χ.

Οι πολιτισμοί της Μεσογείου

Του Βάσου Καραγιώργη

Χαλκός και χαλκουργοί στη Μεσόγειο

Του Γιώργου Παπασάββα

Κρήτη: ο πρώτος ευρωπαϊ- κός πολιτισμός

Της Αθανασίας Κάντα

Η Μεσόγειος σε αναταραχή

Του Νίκου Σταμπολίδη

Η περιπέτεια της γραφής

Του James Muhly

Κύπρος, Μυκήνες, Κρήτη

Της Νότας Κούρου

Η μεταλλοτεχνία τη 2η και 1η χιλιετία π.Χ.

Της Ελένης Βασιλικά

Μπερούτα-Μπιρού-Βηρυτός

Της Leila Badre

Τελ-Ντορ: Από τα χρόνια της Βίβλου

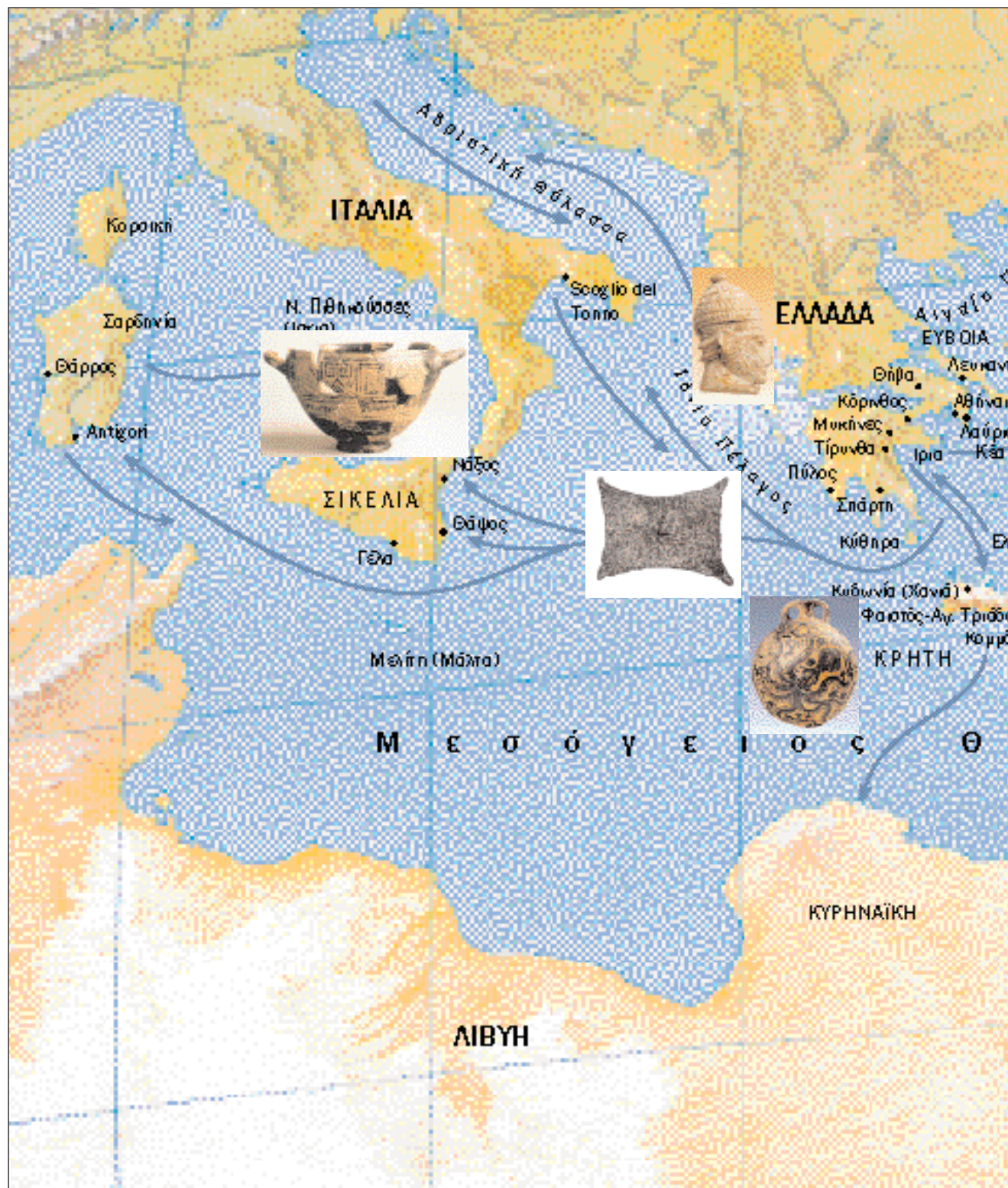
Του Ephraim Stern

Εξώφυλλο:

Λεπτομέρεια από τοιχογραφία στον τάφο του αξιωματούχου Ρεκ'μάρα στη Θήβα της Αιγύπτου. Εικονίζονται Μινωίτες Κρητικοί (Κεφτιού) να κομίζουν προσφορές. Ο άνδρας αριστερά μεταφέρει στον ώμο τάλαντο χαλκού και ένα τυπικό μινωικό ρυτί στο άλλο χέρι. Ο σύντροφός του μεταφέρει αγγείο διακοσμημένο με ρόδακες. Χρονολογείται στα 1476-1470 π.Χ.

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

Ανατολική Μεσόγειος

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ υπήρξε ο ευρύτερος γεωγραφικός και πολιτισμικός χώρος μέσα στον οποίο διαμορφώθηκαν δυναμικά οι όροι ανάπτυξης του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, από την πρωτοϊστορική και την αρχαϊκή εποχή ως την κλασική αρχαιότητα και τους ελληνιστικούς χρόνους, χωρίς διακοπή.

Το ξεκίνημα της 2ης χιλιετίας «2.000 χρόνια π.Χ.» αποτελεί, από την άποψη αυτή, χρονικό σημείο ιδιαίτερης σημασίας, εξαιτίας καθοριστικών μεταβολών που έχουν τότε την αφετηρία τους.

Επιμέλεια αφιερώματος:

ΚΩΣΤΗΣ ΓΙΟΥΡΓΟΣ

Η παρουσία του ανθρώπου στις ακτές, τα νησιά και την ενδοχώρα της Αν. Μεσογείου (Αιγαίο, Ανατολία, Εγγύς Ανατολή) βεβαιώνεται πολύ νωρίτερα από τη νεολιθική «γεωργική επανάσταση» (καλλιέργεια των δημητριακών, εξημέρωση των οικόσιτων ζώων, μόνιμη εγκατάσταση), 9.000 χρόνια π.Χ., στα οροπέδια γύρω από την έρημο της Συρίας, στις κοιλάδες του Ζάγκρος και της άνω Μεσοποταμίας, και στα υψίπεδα του νότου της Ανατολίας. Όμως, η καθοριστική συνάντηση του πολιτισμού με τη θάλασσα σημειώθηκε πολύ αργότερα.

Σχεδίες και πρωτόγονα πλοία εμφανίστηκαν νωρίς

2.000 χρόνια π.Χ.

στις ακτές της Αν. Μεσογείου – αλλιώς θα ήταν ακατόρθωτες οι μεταφορές που ξέρουμε ότι υπήρχαν ήδη, σε μικρή κλίμακα και σε μικρές αποστάσεις. Αρκετά νωρίς, επίσης, αναπτύχθηκε στη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο –στον Ευφράτη, τον Τίγρη και το Νείλο– η ποταμοπλοΐα. Αλλά, τα ποτάμια πλωτά δεν προσφέρονται για την ανοικτή θάλασσα, τα πλοία που διακινούσαν, όλο και πιο συχνά από τα μέσα της 3ης χιλιετίας, αγαθά, ανθρώπους και ιδέες ανάμεσα στο δέλτα του Νείλου και στα συρο-παλαιστινιακά παράλια, ήταν κατάλληλα μόνο για μικρές διαδρομές κοντά στην ακτή και μόνο με καλοκαιρία. Η Μεσόγειος έμεινε για πολύ μια υδάτινη έρημος, εμπόδιο

και όχι σύνδεσμος ανάμεσα στους λαούς της.

Δύο χιλιάδες χρόνια π.Χ., περίπου, έγινε στη θάλασσα μια επανάσταση σημαντική όσο και η γεωργική επανάσταση στην Ξηρά, επτά χιλιάδες χρόνια νωρίτερα: στην Αν. Μεσόγειο εμφανίστηκε ένας νέος τύπος πλοίου. Καθαρά επινόηση των λαών του Αιγαίου, το πλοίο αυτό ήταν ελαφρύ, ικανό να ταξιδεύει με πανί και με κουπιά, και, το κυριότερο, είχε καρίνα, δηλαδή βύθισμα στο νερό, αντίσταση στα κύματα και στον άνεμο, και μεγαλύτερη ευστάθεια. Αυτό το αιγαιοπελαγίτικο σκαρί, πρόγονος όλων των μεσογειακών σκαφών, βγαίνοντας με τόλμη στην ανοικτή θάλασσα, έκανε με την καρίνα του μια τομή

στην ιστορία, επιταχύνοντας το βηματισμό της.

Στην ηπειρωτική Ελλάδα, την ίδια εποχή πιθανότατα, εγκαθίσταται στην ιστορική του πατρίδα ο λαός που θα χρησιμοποιούσε, σε μια αρχαϊκή μορφή της, τη γλώσσα που έμελλε να καταστεί εργαλείο του κυοφορούμενου λαμπρού πολιτισμού της 1ης προχριστιανικής χιλιετίας: Την Ελληνική. Οι Αχαιοί, όπως επικράτησε να τους ονομάζουμε, δεχόμενοι την καθοριστική επίδραση του Κρητομινωικού πολιτισμού, υπήρξαν οι ιδρυτές του Μυκηναϊκού-ελλαδικού πολιτισμού, που, μαζί με τους συγγενικούς πολιτισμούς της Κρήτης και των Κυκλάδων, κατέλαβε κεντρική θέση στο χάρτη των πολιτισμών της πρωτοϊστορικής Μεσογείου.

Το πνεύμα της περιπέτειας και το κυνήγι της τύχης –που οι Μυκηναίοι ασπάσθηκαν πρόθυμα από τους Μινωίτες και τους Κυκλαδίτες–, απελευθερωμένα μετά την τιθάσευση της ανοικτής θάλασσας, μεταμόρφωσαν την αινιγματική «μεγάλη πράσινη» των αρχαίων Αιγυπτίων σε έναν οικείο χώρο ανταλλαγών κάθε είδους: Αγαθά, γνώσεις, προτιμήσεις, νοοτροπίες, τεχνικές, ιδέες, κοσμολογίες και δοξασίες γίνονται «εν δυνάμει» κτήμα κοινό, συστατικά μιας κοσμοπολιτικής κουλτούρας στην οποία συνεισφέρουν όλοι.

Πολιτισμοί στραμμένοι, από καταγωγική προέλευση, προς την ενδοχώρα –ο αιγυπτιακός, ο μεσοποταμιακός, ο χεττιτικός– και πολιτισμοί που ατενίζουν τη θάλασσα –οι Κρήτες, οι Μυκηναίοι, οι Χανααναίοι, οι Φοίνικες αργότερα– επικοινωνούν και συναλλάσσονται για αιώνες: Αναπαραστάσεις όλων των λαών της Εγγύς Ανατολής και του Αιγαίου εμφανίζονται σε αιγυπτιακές τοιχογραφίες, τα τάλανα από χαλκό της Κύπρου λειτουργούν ως κοινά αποδεκτή μονάδα συναλλαγών, τα μυστικά των Μινωιτών χαλκουργών γίνονται κτήμα των Μυκηναίων, κεραμική της Κρήτης και της Κύπρου συναντάται σ' όλη την Ανατολή, η ζωηρή φαντασία της κρητικής ζωγραφικής συντροφεύει στην αιωνιότητα τους ενοίκους των τάφων της αιγυπτιακής Θήβας, χανααναϊκές θεότητες λατρεύονται στο Νείλο, θεοί και σφίγγες φτερωτές της Αιγύπτου πετούν και εγκαθίστανται στη Συρία και τη Χαττούσα, συναντιούνται στην Κύπρο και την Κρήτη.

Μια περίοδος ειρηνικών ανταλλαγών ξεδιπλώνεται πριν από τα μέσα της 2ης χιλιετίας, στενά δεμένη με την περιπέτεια του μετάλλου που την καθορίζει: του χαλκού. Είναι το αποκορύφωμα της Εποχής του Χαλκού, η οποία απλώνεται από τις αρχές της 3ης ως τα τέλη της 2ης χιλιετίας, οπότε τη δύναμη του ορείχαλκου υπερφαλαγγίζει η ισχύς του σιδήρου.

Το πέρασμα από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου, τον 12ο αι. –οπότε σημειώνεται και η ορμητική «Κάθοδος» των Δωριέων Ελλήνων–, συμπίπτει, λίγο πολύ, με την έναρξη μιας περιόδου αναταραχών και συγκρούσεων που αναστατώνουν τα πάντα στην περιοχή: Εξαφανίζεται η αυτοκρατορία των Χετταίων στη Μ. Ασία, καταστρέφονται τα μυκηναϊκά ανάκτορα στην Ελλάδα και τα ανάκτορα στην υστερομινωική Κρήτη, κατακερματίζονται ισχυρά κράτη, απειλείται η ίδια η κραταιά Αίγυπτος.

Ομως, μέσα στην ταραχή και την αταξία των «οκοτεινών αιώνων» κυοφορούνται δυο νέες επαναστάσεις: Η διάδοση της χρήσης του σιδήρου και η εφεύρεση της αλφαβητικής γραφής θα δώσουν στον μεσογειακό πολιτισμό νέα ώθηση, μια νέα άνθηση, που ο εκλεκτότερος καρπός της υπήρξε ο γεωμετρικός και αρχαϊκός πολιτισμός, από τον οποίο αναδύθηκε ο αρχαιοελληνικός κόσμος των ιστορικών χρόνων.

Οι πολιτισμοί της

▲ *Λεπτομέρεια της μικρογραφικής ζωφόρου της Νηοπομής, από το Ακρωτήρι της Θήρας (1650 π.Χ.) Διακρίνεται, δεξιά, ο τύπος του αιγαιοπελαγίτικου αμφίκυρτου οκαριού με καρίνα και πανί, που έδωσε τεράστια ώθηση στην επικοινωνία ανάμεσα στους πολιτισμούς της Αν. Μεσογείου. Τα πολλά κοινά στοιχεία στην τέχνη της Αν. Μεσογείου τη 2η χιλιετία π.Χ. υποδεικνύουν ότι οι ανταλλαγές ανάμεσα στο Αιγαίο και την Ανατολή ήταν πνκνές και ότι, παρά τις ιδιαιτερότητες και τοπικές ιδιομορφίες, υπήρχε μια πολιτιστική «κοινή» στην ευρύτερη περιοχή. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.*

Τον ΒΑΣΟΥ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗ

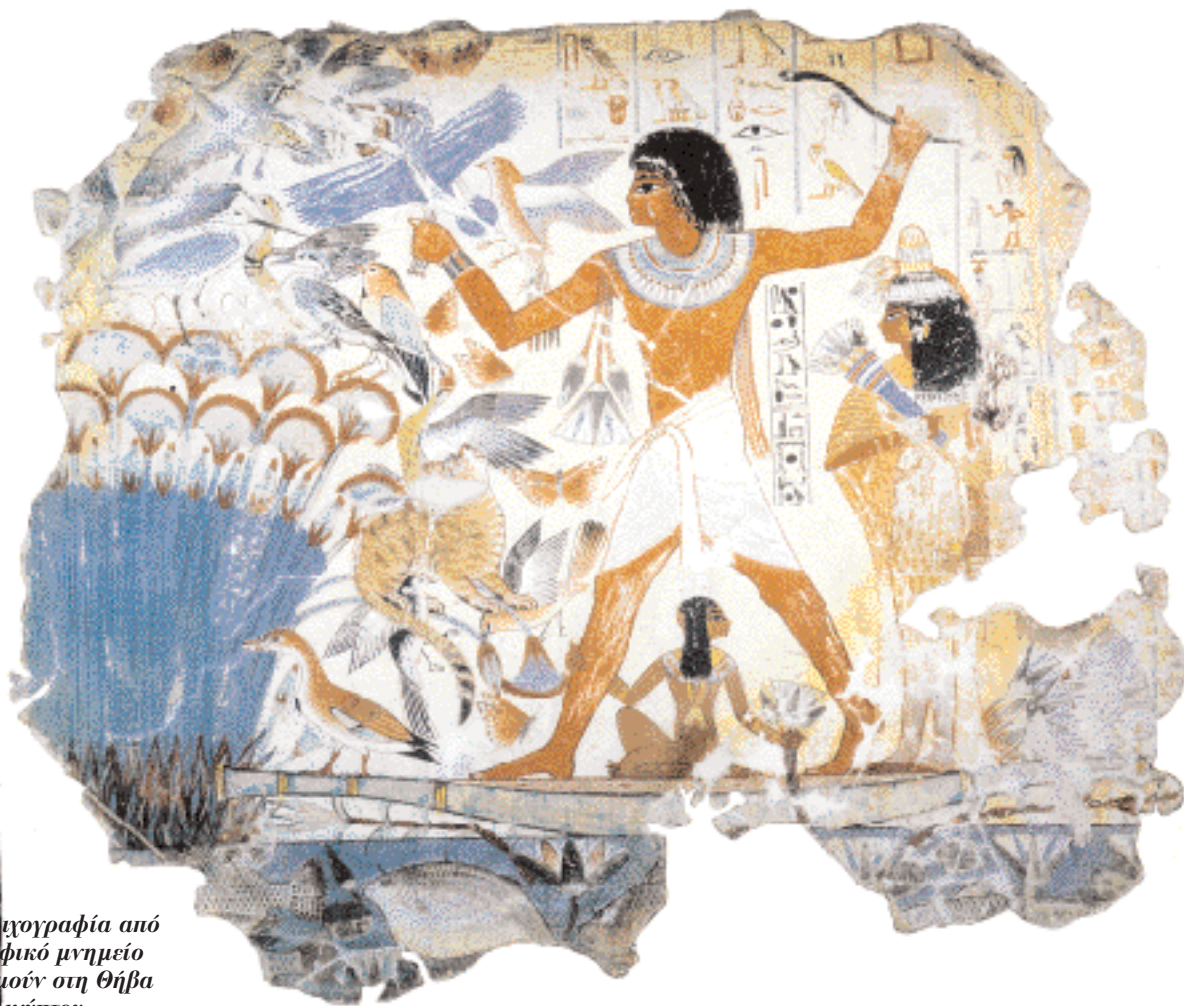
Ακαδημαϊκού, καθηγητή Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΓΙΑ ΝΑ ΑΝΤΙΑΦΘΟΥΜΕ ΚΑΛΪΥΤΕΡΑ τον πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι χώρες της Ανατολικής Μεσογείου στα χίλια χρόνια από το 1600 ως το 600 π.Χ., πρέπει να αναπλάσουμε το γεωπολιτικό σκηνικό του αρχαίου κόσμου και να κατανοήσουμε τη στρατηγική θέση τους ανάμεσα στους μεγάλους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής και του Αιγαίου. Αν λάβουμε υπόψη πως οι ισχυρότερες «υπερδυναμείς», όπως θα λέγαμε σήμερα, όχι μόνο της πολιτικής, αλλά και της οικονομίας και του πολιτισμού, βρίσκονταν διαταγμένες γεωγραφικά γύρω σ' αυτήν την περιοχή της Ανατολικής

Μεσογείου, τότε θα μπορέσουμε να ερμηνεύσουμε τα γεγονότα που σημάδεψαν μια από τις πιο σημαντικές, ίσως, περιόδους στην ιστορία του αρχαίου πολιτισμού. Η Αίγυπτος, η Συροπαλαιστίνη με την ανατολική ενδοχώρα, η Ανατολία, το Αιγαίο, ένας κύκλος που σημαδεύεται από τις πιο ψηλές κορφές του πολιτισμού, κι ανάμεσά τους η Κύπρος, άλλοτε να απολαμβάνει τα αγαθά της προνομίους θέσης της κι άλλοτε να γίνεται θύμα των επεκτατικών βλέψεων των ισχυρών της γειτόνων.

Αν το κέντρο βάρους της πολιτικο-οικονομικής ζωής της εποχής μας είναι η Δυτική Ευρώπη, στην αρχαιότητα ήταν η Ανατολική Μεσόγειος και διαδραμάτιζε ένα ρόλο, τον οποίο διατήρησε ως τα χρόνια του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα. Οι σχέσεις ανάμεσα στους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου από

το 1600 π.Χ. ως τον 8ο αιώνα π.Χ. ήταν μάλλον σχέσεις εμπορικών συναλλαγών και όχι πολιτικής και στρατιωτικής αντιπαράταξης, μολονότι ο οικονομικός συναγωνισμός έφερνε συχνά τις «υπερδυναμείς» σε στρατιωτική αντιπαράθεση, όπως, π.χ., την Αίγυπτο με τους βόρειους γείτονές της, και την Ανατολία με το Αιγαίο. Οι συνθήκες ήταν μάλλον ειρηνικές κι επέτρεπαν τη θαλάσσια επικοινωνία και την ανταλλαγή προϊόντων σε ευρεία κλίμακα. Αν και τα καράβια της δευτέρης χιλιετίας δεν επέτρεπαν την εύκολη διακίνηση πολλών τόννων εμπορευμάτων και την απευθείας επικοινωνία μεταξύ μακρινών περιοχών, εν τούτοις είναι εκπληκτικό το φαινόμενο πως ένα καράβι του 14ου αι. π.Χ. μπορούσε να μεταφέρει δέκα τόννους χαλκού και πολλά άλλα εμπορεύματα, πλέοντας βέβαια μικρές

▲ *Ταίχογραφία από το ταφικό μνημείο Νε'αμόν στη Θήβα της Αιγύπτου, 1417-1379 π.Χ. Είναι ολοφάνερη η επίδραση του ύφους και της χρωματικής τόλμης της μινωικής ζωγραφικής, που υπήρξε το πρότυπό της. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (φωτ.: «Αρμενίζοντας στο χρόνο», Εκδόσεις «Καπόν»).*

Μεσογείου

αποστάσεις, από λιμάνι σε λιμάνι, προτού φθάσει στον τελικό του προορισμό, και φυσικά όταν οι καιρικές συνθήκες το επέτρεπαν. Για τις θαλάσσιες διαδρομές που ακολουθούσαν τα καράβια της Υστερης Χαλκοκρατίας δεν υπάρχει απόλυτη συμφωνία ανάμεσα στους μελετητές.

Τα κέντρα της πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής της περιόδου από το 1600 π.Χ. ως το τέλος της Υστερης Χαλκοκρατίας (γύρω στα 1200 π.Χ.) ήταν τα παλάτια και οι πανίσχυροι ηγεμόνες των χωρών που αναφέραμε πιο πάνω. Ήταν έντονη η άμιλλα για οικονομική υπεροχή και πλουτισμό, δύο στοιχεία που ενθάρρυναν το εμπόριο και την ανάπτυξη της τέχνης, μια και μέσα από την απόκτηση έργων τέχνης και ειδών πολυτελείας, όπως θα λέγαμε σήμερα, μπορούσαν οι ηγεμόνες να επιδεικνύουν

την κοινωνική και πολιτιστική τους υπεροχή.

Αν σήμερα το απαραίτητο υλικό για τη διατήρηση της τεχνολογικής υπεροχής των «υπερδυνάμεων» του αιώνα μας είναι το πετρέλαιο, στην Υστερη Χαλκοκρατία ήταν ο χαλκός, απαραίτητος για την κατασκευή όπλων, αλλά και εργαλείων και σκευών. Το εμπόριο του χαλκού ήταν η βάση της «διεθνούς οικονομίας». Εκείνος ο ηγεμόνας που είχε στις αποθήκες του παλατιού του άφθονα τάλαντα χαλκού, μπορούσε να επαιρείται ότι είχε ισχυρό απόθεμα αμερικανικών δολαρίων, για να χρησιμοποιήσω και πάλι σύγχρονη ορολογία.

Η Κύπρος, με τα πλούσια χαλκούχα μεταλλεία της, εμφανίζεται από πολύ νωρίς στο «διεθνές» οικονομικό προσκήνιο. Από τον 17ο αι. π.Χ. οι πινακίδες του παλατιού του Μάρι της Μεσο-

ποταμίας τη μνημονεύουν ως χαλκοπαραγωγό χώρα (το αρχαίο της όνομα ήταν Αλάσια). Απαραίτητος για την παραγωγή ορειχάλκινων όπλων και εργαλείων ήταν ο κασίτερος, που έπρεπε να εισάγεται στον μεσογειακό χώρο από αλλού, ίσως από το μακρινό Αφγανιστάν. Τεράστιες ποσότητες χαλκού μεταφέρονταν με καράβια από την Κύπρο στα μεγάλα οικονομικά κέντρα της Μεσογείου. Η πόλη της Ουγκαρίτ, στη συριακή ακτή απέναντι από την Κύπρο, με το κοσμοπολίτικο λιμάνι της, ήταν το πιο σημαντικό κέντρο της περιοχής, όπου ρυθμιζόταν το διαμετακομιστικό εμπόριο. Στην Ουγκαρίτ θα συγκεντρώνονταν οι ποσότητες του κασίτερου από την Ανατολή για να καταλήξουν στα παλάτια των

▲ *Πολεμικό φοινικικό πλοίο. Λεπτομέρεια από το ανάγλυφο του ανακτόρου του Σεναχερίμπ (705-681 π.Χ.) στο Κουγιουντζίκ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (φωτ.: «Αρμενίζοντας στο χρόνο», Εκδόσεις «Καπόν»).*

Το γεωπολιτισμικό και οικονομικό σκηνικό στη Μεσόγειο των πρώτων μεγάλων πολιτισμών του αρχαίου κόσμου

▲ Πλοία φοινικικού τύπου μεταφέρουν για ναυπήγηση επιπλέοντες κορμούς δέντρων, μάλλον κέδρων του Λιβάνου. Λεπτομέρεια από ανάγλυφο του ανακτόρου του Σαργών στο Κοροσμπάντι, 7ος αι. Παρίσι, Μονοείο Λούβρου (φωτ.: «Αρμενίζοντας στο χρόνο», Εκδόσεις «Καπόν»).

◀ Υστερομινωικό κύπελλο από την Αγία Ειρήνη (Β.Α. Κύπρος). Λευκωσία, Κυπριακό Μονοείο.

άλλων μεσογειακών χωρών. Οι Μινωίτες έμποροι έστελναν έργα τέχνης στην Ουγκαρίτ, σπαθιά, ενδύματα, ακόμη και σανδάλια, είδη πολυτελείας για την αριστοκρατική τάξη, που είχε τις ίδιες απαιτήσεις και γούστα όπως η αριστοκρατία των Βερσαλλιών του 18ου αιώνα, του Λονδίνου του 19ου και 20ού αιώνα, ακόμα και της «προπολεμικής» Βρυτού του 20ού αιώνα. Τόσο καλά οργανωμένο ήταν το εμπόριο ανάμεσα στο Αιγαίο και την Ουγκαρίτ, όπου οι Μινωίτες είχαν «εμπορικό ακόλουθο», επίσημα αναγνωρισμένο από τον ηγέμονα της Ουγκαρίτ. Είναι μέσα σ' αυτό το πλαίσιο που θα πρέπει να ερμηνεύσουμε τον τρόπο που οι Κρήτες δάνεισαν στους Κυπρίους ένα σύστημα γραφής, που μοιάζει με τη Γραμμική Α γραφή της Κρήτης και που είναι γνωστή σαν κυπρο-μινωική. Χρησιμοποιήθηκε από τους Κυπρίους για τη δική τους γλώσσα, που μας είναι άγνωστη, γι' αυτό και οι πινακίδες που σώθηκαν σ' αυτήν τη γραφή δεν έχουν ακόμη αποκρυπτογραφηθεί.

Μια απλή απαρίθμηση των αγαθών που αντάλλασσαν μεταξύ τους ο βασιλιάς της Αλασίας (Κύπρου) και ο φαραώ της Αιγύπτου στις αρχές του 14ου αι. π.Χ., όπως φαίνεται από τις πινακίδες της αλληλογραφίας τους,

καταδεικνύει το μέγεθος και τον πλούτο των συναλλαγών: μεγάλες ποσότητες ταλάντων χαλκού, τάλαντα αργύρου, έπιπλα από έβενο, ελεφαντόδοντο, άλογα, άρματα, για να αναφέρω λίγα από τα είδη που ανταλλάσσονταν ανάμεσα στους δύο ηγεμόνες. Ακόμη κι αν υποθέσουμε πως ένα μικρό μέρος αυτών των ειδών αποστέλλονταν με τη μορφή ανταλλαγής δώρων, δεν θα διστάσουμε να υποστηρίξουμε πως το μεγαλύτερο μέρος των συναλλαγών είχε χαρακτήρα καθαρά εμπορικό.

Συχνά απαριθμούμε τα είδη εμπορίου που φέρνει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, κυρίως έργα τέχνης: αγγεία, πύλινα και χάλκινα, είδη πολυτελείας, π.χ. κοσμήματα, αγγεία και άλλα σκεύη από πολύτιμα μέταλλα, από αλάβαστρο ή φαγεντιανή, αλλά πολύ σπάνια έχουμε πληροφορίες για ανταλλαγή οργανικών ουσιών, γεωργικών εμπορευμάτων, που θα αποτελούσαν βασικό μέρος του «διεθνούς» εμπορίου. Μία και μόνο αρχαιολογική αποκάλυψη, το ναυάγιο του πλοίου που ανασκάφτηκε σχετικά πρόσφατα στο Ulu Burun, κοντά στις νοτιοδυτικές ακτές της Μ. Ασίας, δείχνει την ποσότητα των οργανικών ουσιών που περιλάμβανε το φορτίο του καραβιού, που βυθίστηκε στα τέλη του 14ου αι.

π.Χ. πλέοντας από την Ανατολή προς το Αιγαίο. Οι περισσότεροι από τους 149 αμφορείς που αποτελούσαν μέρος του φορτίου του πλοίου περιείχαν μεγάλες ποσότητες ρητίνης τερεβίνθου, υλικού που το χρησιμοποιούσαν για ταρίκευση των νεκρών στην Αίγυπτο, ως θυμίαμα και ως προστατευτική ουσία των τοιχογραφιών. Μεγάλες ποσότητες ρητίνης τερεβίνθου χρησιμοποιούνταν στο ανάκτορο της Κνωσού, όπως αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής (με το όνομα ki.ta.no). Άλλοι αμφορείς περιείχαν ελιές, ένας άλλος γυάλινες χάντρες. Ασφαλώς το πλοίο θα μετέφερε μεγάλες ποσότητες του εμπορεύματος που συχνά αναφέρεται στις πινακίδες της Κνωσού ως κυπριακός κοριανδρος και που ακόμη και σήμερα είναι προσφιλέστατος στους Κυπρίους.

Εχει ήδη γίνει δεκτή η θεωρία που προτάθηκε από τον Merrillees το 1962, πως οι Κύπριοι εξήγαν όπιο μέσα σε ειδικά φλασκιά σε πολλά μέρη της Μεσογείου, κυρίως όμως στην Αίγυπτο, ήδη από τις αρχές του 16ου αι. π.Χ. Τα φλασκιά αυτά, σε σχήμα κάψας παπαρούνας, βρέθηκαν σε μεγάλους αριθμούς στην Tel-el-Daba, πρωτεύουσα των Υκώων στην Αίγυπτο, στη Συρία, την Παλαιστίνη, ακόμη και στην Κεντρική Μεσόγειο (Σικελία). Το

όπιο, όπως είναι γνωστό, το χρησιμοποιούσαν κατά την αρχαιότητα ως παυσίπονο. Μυρωδικά και άλλα έλαια, εμφιαλωμένα σε ειδικά φλασκιά, θα αποτελούσαν σημαντικό μέρος του εξαγωγικού εμπορίου, όχι μόνο στην Ανατολική Μεσόγειο, αλλά και στο Αιγαίο (Κρήτη) και σε Σικελία-Σαρδηνία. Στη Σικελία, μάλιστα, φλασκιά κυπριακού τύπου κατασκευάζονταν επιτοπίως. Από τη Σικελία θα εξαγόταν στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο θειάφι που, όπως ξέρουμε, το χρησιμοποιούσαν και στην αρχαιότητα για απολυμάνσεις κλειστών χώρων. Οι πινακίδες της Κρήτης μάς αναφέρουν επίσης την εξαγωγή μαλλιού καλής ποιότητας από την Κύπρο.

Κεραμική

Φαίνεται κάπως παράδοξο το ότι η κεραμική αποτελούσε ένα σημαντικό είδος εμπορίου κατά την Υστερη Χαλκοκρατία. Όχι για εξαγωγή υγρών ή άλλων εμπορευμάτων που περιείχαν τα διάφορα αγγεία, αλλά ως είδη οικιακής χρήσης είτε ως έργα τέχνης, προορισμένα συνήθως να συνοδεύουν τους νεκρούς ως κτερίσματα. Από τον 16ο κίολας αιώνα οι Κύπριοι εξήγαν χειροποίητη κεραμική γνωστή ως λευκόχρηστη, και κεραμική με δακτυλοειδή βάση (Whith Slip και Base-ring ware). Αναφερθήκαμε ήδη στα φλασκιά που περιείχαν όπιο. Παράλληλα, εξαγόταν κύπελλα με αδιάβροχη εσωτερική επιφάνεια, που πιθανόν να χρησιμοποιούνταν για ζεστά εδέσματα (σούπες, γάλα κ.ά.). Γι' αυτή τους την ιδιότητα εξαγόταν επί τρεις αιώνες σ' ολόκληρο σχεδόν τον μεσογειακό χώρο, από τη συροπαλαιστινιακή ακτή ως την Αίγυπτο, την Κρήτη, την ηπειρωτική Ελλάδα, τη Σικελία και τη Σαρδηνία.

Η κεραμική που εξαγόταν ως είδος τέχνης από τον 16ο αιώνα π.Χ. ήταν η μινωική (κυρίως κύπελλα) και αργότερα η μυκηναϊκή. Δεν θα ασχοληθούμε εδώ με την επίδραση της αιγαιακής κεραμικής πάνω στην κεραμική της Κύπρου κατά τον 13ο κυρίως αιώνα π.Χ. Ούτε θα αναφερθούμε στη δυνατότητα κατασκευής «μυκηναϊκών» αγγείων στην Κύπρο, από Μυκηναίους κεραμείς, που θα χρησιμοποιούσαν εισηγμένο πηλό από την Πελοπόννησο. Το εμπόριο του πηλού ήταν γνωστό στην αρχαιότητα, όπως μαρτυρούν επιγραφές από τον 5ο αιώνα π.Χ. και αργότερα. Εκείνο που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η ενεργός ανάμιξη Κυπρίων στο εμπόριο των μυκηναϊκών αγγείων του ζωγραφικού, κυρίως, ρυθμού, που θα εξαγόταν ως έργα τέχνης. Πολυάριθμα τέτοια αγγεία βρέθηκαν στην Κύπρο και στις ακτές της Συρίας και της Παλαιστίνης. Ίσως να ανταλλάσσονταν με κυπριακό χαλκό, όπως συνέβαινε κατά την κλασική περίοδο, που οι Κύπριοι αντάλλασσαν χαλκό με έργα τέχνης από την Αττική (αγγεία και γλυπτά). Πολλά από τα μυκηναϊκά αγγεία που βρέθηκαν στην Ανατολική Μεσόγειο, κυρίως αμφορείς, φέρουν σύμβολα της κυπρο-μινωικής γραφής, εγχάρακτα ή γραμμένα μετά το ψήσιμο. Πρόσφατες έρευνες τείνουν να δεχθούν τη θεωρία ότι

1

2

3

4

με
δέ, σ
μετα τρι
με φαρμα
σονται ο
νη των πε
της με
ου

78
1000

1. Κυπροαρχαϊκό Ληκύθιο από τα Κούκλια. Οι κυπριακές ληκύθιοι και ληκύθια, με ένα ή δύο αντιάλαβες και τη χαρακτηριστική κυπριακή διακόσμηση παρουσιάζουν μεγάλη εξάπλωση σε όλη την Αν. Μεσόγειο, αλλά και δυτικότερα, από τα μέσα του 8ου αι. και τις αρχές του 7ου. Ιδιαίτερα προσφιλή για τη σιλιπνότητά τους, πιστεύεται ότι χρησιμοποιούνταν για αρώματα ή αρωματικά έλαια. Κύπρος, Τοπικό Μουσείο Παλαιάφου.

2. Υστερογεωμετρικό κρητοκυπριακό Ληκύθιο από την Κνωσό. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

3. Υστερογεωμετρικό φοινικικό Ληκύθιο από τη Φαιστό. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

4. Υστερογεωμετρικό Ληκύθιο από τάφο στη Φορτέτσα, κοντά στην Κνωσό. Τυπική περίπτωση μείξης φοινικικών, κρητικών και κρητικών στοιχείων στο είδος αντί αγγείων, που, χαρακτηριστικά, μειείται στο σχήμα ανεστραμμένη κάβα παπαρούνας. Μέσα σε τέτοια φλασκιά, οι Κύπριοι, και όχι μόνο ανιόι, εξέγαν όπιο, γνωστό για τις αναλγητικές του ιδιότητες.

τολική Μεσόγειο και στο Αιγαίο. Εξάλλου, τα μικρά «πολεμικά» σκάφη των Λαών της Θάλασσας, των αρχών του 12ου αι. π.Χ., χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη μεταφορά ανθρώπων, παρά εμπορευμάτων.

Οι Φοίνικες

Μολονότι το εμπόριο με τις χώρες της συροπαλαιστινιακής ακτής συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων» (11ος – 10ος αι. π.Χ.), εν τούτοις η δραστηριότητα αυτή ήταν περιορισμένης κλίμακας. Στα τέλη όμως του 9ου αιώνα π.Χ., όταν οι Φοίνικες αρχίζουν να επεκτείνονται από τις ακτές του σημερινού Λιβάνου προς δυμάς και δημιουργούν αποικίες και εμπορεία στη Δύση, παρατηρούμε τα ίδια σχεδόν φαινόμενα που γνωρίσαμε κατά την Υστερη Χαλκοκρατία. Η Κύπρος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην επέκταση των Φοινίκων. Δεν ίδρυσαν αποικίες στην Κύπρο, αλλά εμπορεία σε μεγάλα αστικά κέντρα. Γρήγορα όμως, με την κατάκτηση του νησιού από τους Ασσυρίους (709 π.Χ.), αποκτούν και πολιτική εξουσία, που τη διατηρούν ως το 312 π.Χ., οπότε ο Πτολεμαίος Α΄ έθεσε τέρμα στη Φοινικική Δυναστεία του Κιτίου. Για το ρόλο των Φοινίκων στην Ανατολική Μεσόγειο θα αρκεστούμε εδώ να αναφέρουμε ότι και πάλι ο κυπριακός χαλκός αποτέλεσε το κύριο στοιχείο του ενδιαφέροντος των Φοινίκων, ίσως ακόμη και η κυπριακή ξυλεία για την κατασκευή πλοίων.

Αυτό είναι σε αδρές γραμμές το σκηνικό της εμπορικής επικοινωνίας ανάμεσα στους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου από το 1600 π.Χ., επικοινωνία που για χίλια χρόνια κρατούσε την περιοχή σε εγρήγορα, με σοβαρές πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές προεκτάσεις, οι οποίες έχουν τον απόηχό τους ακόμη και στις μέρες μας.

το εμπόριο αυτών των αγγείων θα βρισκόταν στα χέρια Κυπρίων εμπόρων, που θα επισκέπτονταν συχνά το Αιγαίο.

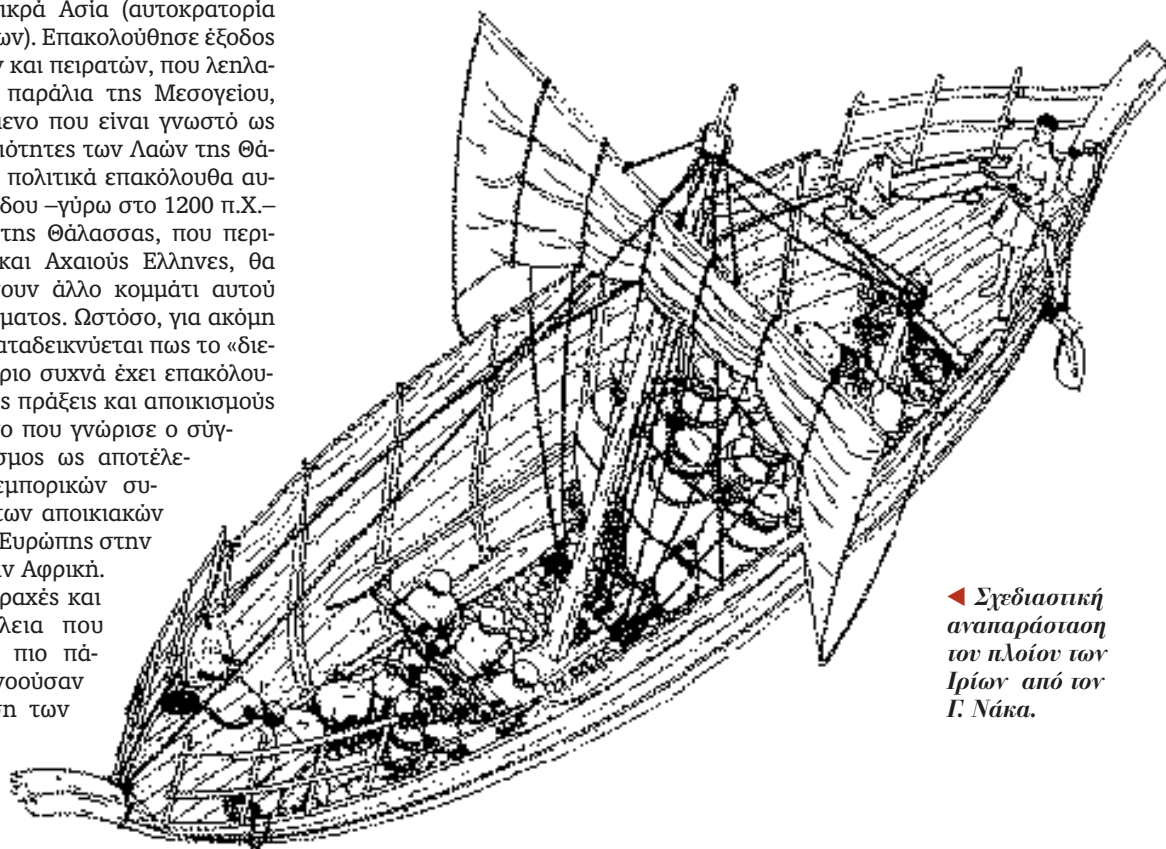
Ταραγμένοι αιώνες

Το τελευταίο [πριν από τους «σκοτεινούς αιώνες»] εμπορικό πλοίο που διέσχισε την Ανατολική Μεσόγειο ήταν αυτό που βυθίστηκε γύρω στα 1200 π.Χ. κοντά στο ακρωτήριο των Ιρίων, στον Αργολικό Κόλπο. Το ναυαγίο του ανασκάφηκε πρόσφατα από το Ινστιτούτο Εναλίων Ερευνών της Ελλάδας. Το καράβι ήταν φορτωμένο με κυπριακά πιθάρια και άλλα αγγεία, καθώς και με μινωικούς ψευδόστομους αμφορείς, και ήταν προφανώς στο ταξίδι της επιστροφής από το Αιγαίο προς την Κύπρο. Αφού προηγουμένως είχε επισκεφθεί την Κρήτη, κατά πάσα πιθανότητα το λιμάνι του Κομμού, γνωστού για τον κοσμοπολιτικό χαρακτήρα του και τις σχέσεις του με την Ανατολή.

Σύννεφα πολιτικών αναταραχών άρχισαν να συσσωρεύονται στον ορίζοντα του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου ως αποτέλεσμα της κατάρρευσης της μυκηναϊκής «αυτοκρατορίας» και του συγκεντρωτικού συστή-

ματος, πολιτικού και οικονομικού, των ανακτόρων, τόσο στο Αιγαίο όσο και στη Μικρά Ασία (αυτοκρατορία των Χετταίων). Επακολούθησε εξοδος προσφύγων και πειρατών, που λεηλατούσαν τα παράλια της Μεσογείου, ένα φαινόμενο που είναι γνωστό ως οι δραστηριότητες των Λαών της Θάλασσας. Τα πολιτικά επακόλουθα αυτής της εξόδου – γύρω στο 1200 π.Χ. – των Λαών της Θάλασσας, που περιλάμβαναν και Αχαιοίς Έλληνες, θα απασχολήσουν άλλο κομμάτι αυτού του αφιερώματος. Ωστόσο, για ακόμη μία φορά καταδεικνύεται πως το «διεθνές» εμπόριο συχνά έχει επακόλουθο πολιτικές πράξεις και αποικισμούς – φαινόμενο που γνώρισε ο σύγχρονος κόσμος ως αποτέλεσμα των εμπορικών συναλλαγών των αποικιακών χωρών της Ευρώπης στην Ασία και την Αφρική.

Οι αναταραχές και η ανασφάλεια που αναφέραμε πιο πάνω δεν ευνοούσαν τη συνέχιση των εμπορικών δραστηριοτήτων στην Ανα-

◀ Σχεδιαστική αναπαράσταση του πλοίου των Ιρίων από τον Γ. Νάκα.

Χαλκός και χαλ

Του ΓΙΩΡΓΟΥ ΠΑΠΑΣ'ΑΒΒΑ

Αρχαιολόγος

ΔΕΝ ΕΊΝΑΙ ΤΥΧΑΪΟ ὍΤΙ μια από τις πιο σημαντικές περιόδους στην ιστορία της ανθρωπότητας έχει ονομαστεί Εποχή του Χαλκού (3000-1100 π.Χ.). Ο χαλκός έπαιξε πάντα καθοριστικό ρόλο στις ιστορικές εξελίξεις και η κατανόηση των ιδιοτήτων του και η γνώση της σωστής επεξεργασίας του με χύτευση και σφυρηλάτηση για την παραγωγή ανθεκτικών όπλων και εργαλείων, επηρέαζε και άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες εκτός από την ίδια τη μεταλλοτεχνία, επιφέροντας μεταβολές σε καθημερινές και μη ασχολίες, από τη γεωργία, το κυνήγι, την ξυλουργία, έως την αρχιτεκτονική ή τη ναυπηγική, αλλά και την άσκηση του πολέμου. Επιπλέον, η ανάπτυξη της μεταλλουργίας σε μια περιοχή συχνά ώθησε τους γειτονικούς λαούς να υιοθετήσουν νέους τύπους αντικειμένων και προηγμένους τρόπους κατασκευής τους. Οι γνώσεις γύρω από τους τρόπους κατεργασίας του μεταλλεύματος και της παραγωγής βελτιωμένων κρα-

μάτων χαλκού γίνονται κοινό κτήμα πολλών διαφορετικών πολιτισμών, προκαλώντας μια δυναμική εξέλιξη στις δυνατότητες των μεταλλοτεχνιών του Αιγαίου και της Ανατολής από την

τρίτη προχριστιανική χιλιετία.

Η άμεση πρόσβαση σε πηγές χαλκού επεφύλαξε για ορισμένες περιοχές, όπως η Κύπρος, καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της μεταλλουργίας. Ωστόσο, η έλλειψή του σε άλλους τόπους δεν αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για μίαν αναπτυγμένη χαλκοτεχνία. Στάθηκε, αντίθετα, αφορμή για την επικοινωνία απομακρυσμένων μεταξύ τους περιοχών και επέτρεψε σε τόπους με ανεπαρκή κοιτάσματα χαλκού, όπως η μινωική Κρήτη, να αναπτύξουν μια ισχυρή μεταλλοτεχνική παράδοση. Η πιο σημαντική πηγή τροφοδοσίας των μινωικών εργαστηρίων χαλκοτεχνίας, αν και όχι η μοναδική, ήταν η Κύπρος.

Εξαγωγικό εμπόριο χαλκού

Η Κύπρος ήταν γνωστή στην αρχαιότητα για τον πλούτο της σε αποθέματα χαλκού, συγκεντρωμένα στον ορεινό όγκο του Τροόδου, που έχουν σήμερα εντελώς εξαντληθεί, ύστερα από

εντατική εκμετάλλευση αιώνων. Οι πρωιμότερες αρχαιολογικές ενδείξεις για την εξόρυξη κυπριακού χαλκού είναι της πρώιμης δεύτερης χιλιετίας. Στην ίδια περίπου περίοδο ανήκει και η παλαιότερη γραπτή αναφορά για την εξαγωγή κυπριακού χαλκού, σε μια πινακίδα σφηνοειδούς γραφής από το Mari της Μεσοποταμίας, στη δυτική όχθη του Ευφράτη. Στην πινακίδα αναγράφεται η εισαγωγή μετάλλου από την Αλάσια. Το τοπωνύμιο αυτό ήταν πιθανότατα το αρχαίο όνομα της Κύπρου, τουλάχιστον στην Ανατολή, παρά την έλλειψη ομοφωνίας των ειδικών. Οι πιο σημαντικές αναφορές για την Αλάσια βρίσκονται σε πήλινες πινακίδες από την Τελ-ελ-Αμάρνα της Αιγύπτου και περιέχουν την επίσημη αλληλογραφία ανάμεσα στον φαραώ Akhenaten III (1379-1362 π.Χ.) και τον Αλάσιο βασιλιά, από τον οποίο ο πρώτος ζητά την αποστολή μεγάλων ποσοτήτων χαλκού – συνολικά περί τους 30 τόννους. Οι μεγάλες κυπριακές πόλεις της Εποχής του Χαλκού, όπως η Εγκωμη, το Κίτιο, η Καλαβασός και η Αλασσα, έχουν δώσει σημαντικές ενδείξεις για την κατεργασία μεγάλων ποσοτήτων μεταλλεύματος και για εκτεταμένες εργαστηριακές εγκαταστάσεις. Η ίδια η κυπριακή χαλκοτεχνία έχει να παρουσιάσει χάλκινα έργα που επιδεικνύουν σχεδόν με έπαρση την αφθονία της πρώτης ύλης και την τεχνική δεινότητα των Κυπρίων τεχνιτών, όπως το μοναδικό σε μέγεθος ειδώλιο του Κεραίατη θεού της Εγκωμης και οι υποστάτες, δηλαδή οι τριποδικές και τετράπλευρες κατασκευές με περίτεχνη ανάγλυφη διακόσμηση για την υποστήριξη αγγείων που, με διάφορα περιεχόμενα –υγρά, στερεά ή έμπυρα– χρησιμοποιούνταν σε συμπόσια ή σε ιερά.

Η εξόρυξη και η επεξεργασία του μεταλλεύματος και η μεταφορά του στις αγορές της Μεσογείου απαιτούσαν οργανωμένες συνθήκες παραγωγής και διακίνησης, και την απασχόληση πολλών κοινωνικών ομάδων, από μεταλλωρύχους και μεταλλοτεχνίτες έως ναυπηγούς, ναύτες και εμπόρους. Ετσι, προέκυψαν οικονομικές ακόμα και πολιτικές εξελίξεις, που οδήγούσαν ακόμα και στη σύναψη διπλωματικών σχέσεων και εμπορικών συμφωνιών μεταξύ των κρατών, με τις οποίες προβλέπονταν ρυθμίσεις για το εμπόριο, τον ελλιμενισμό των πλοίων και την προστασία τους ακόμα και από την πειρατεία.

Η διακίνηση του χαλκού κατά την Υστερη Εποχή του Χαλκού (1600-1100 π.Χ.) γινόταν με τη μορφή επίπεδων μονάδων μετάλλου με κοίλα περιγράμματα και με βάρος γύρω στα 30 κιλά, των λεγόμενων ταλάντων, που αντιπροσώπευαν μια πρακτική λύση

Η διακίνηση του χαλκού, κινητήρια δύναμη στην επικοινωνία ανθρώπων και πολιτισμών, στη διάδοση γνώσεων, ιδεών και αντιλήψεων

◀ *Χάλκινο ειδώλιο νεαρού κερασφόρου θεού από το ιερό της Εγκωμης, Κύπρος. Έχει ταυτιστεί με τον Απόλλωνα Κεραίατη, που η Λαίρεια τον έφτιασε στην Κύπρο με τους πρώτους Μυκηναίους αποίκους. Τέλη 13ου αι. π.Χ. Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.*

Κουργοί στη Μεσόγειο

▲ **Κυπριακός χάλκινος τετράπλευρος υποστάτης, λεπτομέρεια: Πομπή με κομιστές προσφορών. Ο δεύτερος από αριστερά άνδρας μεταφέρει στους ώμους του τάλαντο χαλκού. 13ος αι. π.Χ. Ιεροσολήμ, The Bible Lands Museum, Συλλογή Borowski.**

αποθήκευσης και μεταφοράς. Το μέταλλο, λιωμένο και αναμειγμένο με κασσίτερο, χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή χάλκινων αντικειμένων. Το σχήμα των ταλάντων διευκόλυνε το στοιβαγμά τους στα πλοία ή τις αποθήκες και τη μεταφορά τους στους ώμους, ακριβώς όπως δείχνουν οι ανάγλυφες παραστάσεις σε κυπριακούς υποστάτες ή οι τοιχογραφίες σε μια σειρά τάφων Αιγυπτίων αξιωματούχων από τον 15ο αι. π.Χ. και μετά, όπου εικονίζονται Κρητικοί (Κεφτι) να μεταφέρουν διάφορες προσφορές, ανάμεσά τους και τάλαντα. Τέτοια τάλαντα έχουν βρεθεί σε μια ευρύτατη περιοχή, από την Ασσυρία έως και την Σαρδηνία, και από τις δυτικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας και τη πρωτεύουσα των Χετταίων, την Hattusha, έως το Αιγαίο και ιδίως την Κρήτη. Μερικά από αυτά μάλιστα φέρουν σύμβολα της, ανερχόμενης ακόμη, κυπρο-μινωικής γραφής.

Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις τα-

λάντων βρέθηκαν σε ναυάγια δύο πλοίων που πιθανότατα είχαν ξεκινήσει από την Κύπρο για το Αιγαίο και βυθίστηκαν πριν διαθέσουν το φορτίο τους. Το πρώτο, που καταποντίστηκε τα τελευταία χρόνια του 14ου αι. π.Χ. βορειοδυτικά της Κύπρου, ανοικτά του Ulu Burun, στα νότια παράλια της Τουρκίας, μετέφερε δέκα τόννους χαλκού υπό μορφή 354 ταλάντων, και έναν τόννο κασσίτερου. Το δεύτερο ναυάγισε έναν αιώνα αργότερα, λίγο πιο ανατολικά, στο Ακρωτήριο της Χελιδονίας, με μικρότερο φορτίο: 30 τάλαντα χαλκού και μικρή ποσότητα κασσίτερου. Με το δεδομένο των 354 ταλάντων χαλκού του ναυαγίου του Ulu Burun, οι παραγγελίες του φαραώ Akhenaten III για κυπριακό χαλκό που αναφέρονται στις πινακίδες της Αμάρνα δεν μοιάζουν υπερβολικές.

Η μεγάλη γεωγραφική διασπορά των ταλάντων και το ενιαίο σχήμα και βάρος τους δείχνουν ότι αποτελούσαν μια κοινά αποδεκτή μορφή παραγω-

► **Χάλκινο ειδώλιο ανδρικής πολεμικής θεότητας. Παίξει σε βάση με σχήμα τάλαντον, δηλώνοντας έτσι, εμφατικά, την υπαγωγή του χαλκού στη θείκη προστασία.**

γής του χαλκού, η οποία προϋπέθετε τη συγκατάθεση του αγοραστή και του προμηθευτή και επέτρεπε τη συγκέντρωση πλούτου. Αν και δεν προέρχονται από την Κύπρο όλα τα τάλαντα που έχουν βρεθεί, η τεχνολογία της εξόρυξης και της επεξεργασίας του χαλκού σε όλη τη Μεσόγειο ήταν κοινή, ως αποτέλεσμα της οργάνωσης της διακίνησής του σε μια μορφή καθιερωμένη και αναγνωρίσιμη από όλους, η οποία πιθανώς εγγυόταν και την καλή ποιότητά του.

Επί αιώνες η οικονομία ολόκληρης της Μεσογείου ήταν άμεσα εξαρτημένη από το χαλκό. Στο Αιγαίο η διάθεσή του γινόταν υπό αυστηρό κρατικό έλεγχο. Έτσι, στις πύλινες πινακίδες από την Πύλο, γραμμένες στην ελληνική γλώσσα με το συλλαβικό σύστημα γραφής που ονομάζεται Γραμμική Β, καταγράφονται οι ποσότητες του χαλκού που μοιράστηκαν στους τεχνίτες του ανακτόρου και μαρτυρείται ότι κατά την καταστροφή του ανακτό-

▲ *Τετράπλευρος χάλκινος υποστάτης από το Κούριο της Κύπρου. Εικονίζεται όρθια ανδρική μορφή μπροστά σε στυλιζαρισμένο δέντρο να μεταφέρει στους ώμους ένα τάλαντο χαλκού. 13ος-12ος αι. π. Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.*

ρου από πυρκαγιά, γύρω στα 1200 π.Χ., στα ανακτορικά εργαστήρια εργάζονταν περί τους 200 μεταλλοτεχνίτες, στους οποίους είχε διανεμηθεί συνολικά πάνω από ένας τόννος χαλκού. Σε μια από τις πινακίδες, ο χαλκός προσδιορίζεται ως ka-ko na-wi-jo (=χαλκός νάιος), που σημαίνει είτε τον χαλκό του πλοίου (ναύς, νεώς), που έφτασε δηλαδή από τη θάλασσα, είτε τον χαλκό του ναού, που βρισκόταν, δηλαδή, υπό ιερατικό/κρατικό έλεγχο.

Υπό θεϊκή προστασία

Η εμπλοκή της θρησκείας στις δραστηριότητες που σχετίζονται με τον χαλκό διακρίνεται καθαρά στην Κύπρο –στην Εγκωμη, την Αθένου και, κυρίως, στο Κίτιο. Εκεί κτίστηκε γύρω στο 1200 π.Χ. ένας μνημειακός ναός με άμεση πρόσβαση στις γειτονικές μεταλλουργικές εγκαταστάσεις. Την υπαγωγή του χαλκού υπό θεϊκή προ-

στασία μαρτυρούν και τα δύο χάλκινα κυπριακά ειδώλια ανδρικής και γυναικείας θεότητας, που πατούν σε βάση με σχήμα τάλαντου. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και εκτός Κύπρου, αντανακλώντας την κοινή συμπεριφορά και αντιλήψεις απέναντι στον χαλκό. Ετσι, κοντά στα μεταλλεία χαλκού της χερσονήσου του Σινά που άνοιξαν οι Αιγύπτιοι τον 13ο αι. π.Χ., κτίστηκε ένας ναός της Αθωρ, προστάτιδος της μεταλλουργίας. Στο Αιγαίο της Υστερης Εποχής του Χαλκού ανάλογη εγγύτητα ναού και μεταλλουργικών εργαστηρίων παρατηρείται στη θέση Αγία Ειρήνη της Κέας, ενώ οι πινακίδες της Πύλου αναφέρουν τους ka-ke-we ro-ti-ni-ja-we-jo (=χαλκείς της Πότνιας, όπου Πότνια είναι προσδιορισμός θεάς). Η αντιστοιχία αυτή επιζει στον 6ο και 5ο αι. π.Χ. στην Ταμασό της Κύπρου και ακόμα στην Αγορά των Αθηνών, όπου τα εργαστήρια των χαλκοτεχνιτών γεννιάζουν με το ναό του Ηφαίστου,

του καθ' ύλην αρμόδιου θεού για τα μέταλλα.

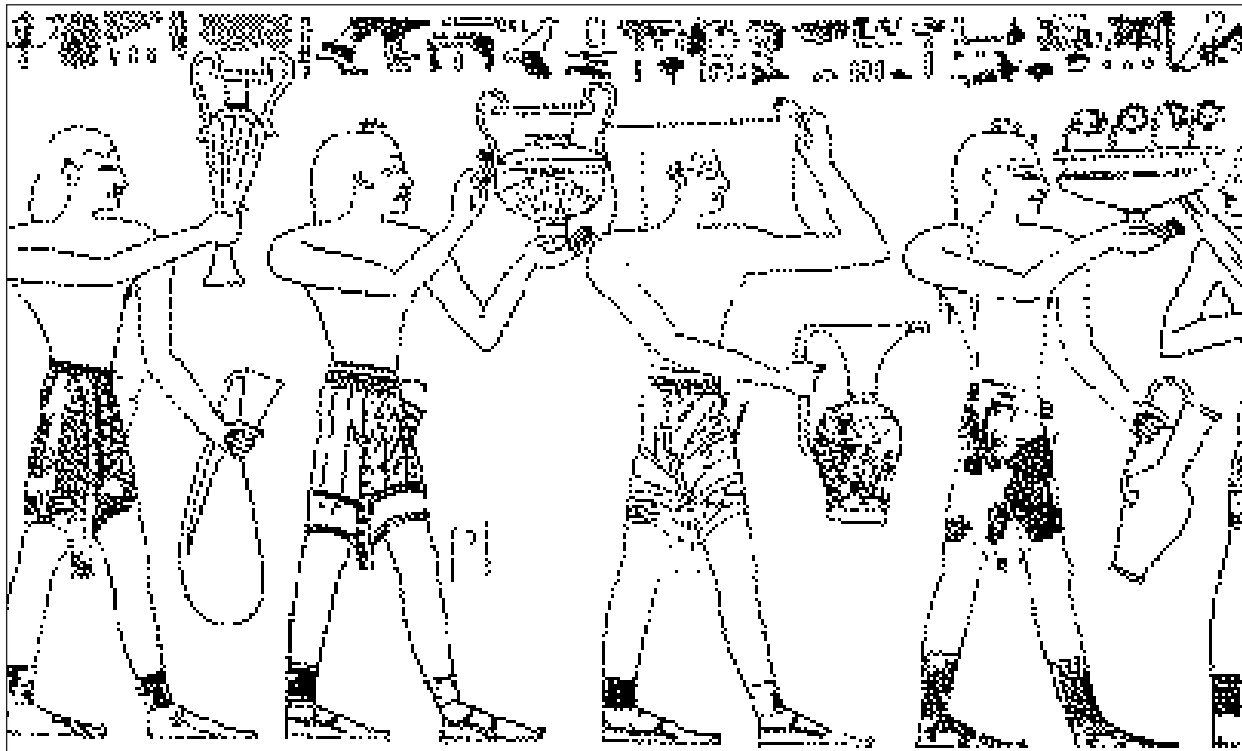
Τέτοιες κοινές αντιλήψεις, όπως και οι κοινές πηγές του χαλκού και η ενιαία μορφή της συγκέντρωσης και της διακίνησής του, οι όμοιες τεχνικές κατασκευασίας της πρώτης ύλης, οι πολλοί κοινοί τύποι εργαλείων, όπλων ή αγείων και οι όμοιοι τρόποι κατασκευής τους, ένωσαν διαφορετικούς λαούς σε μια πολιτιστική ενότητα, τη λεγόμενη Κοινή, που γεφύρωνε μια τεράστια περιοχή από την Ασσυρία έως τη Σαρδηνία και από την Αίγυπτο έως το Αιγαίο, με επίκεντρο την Ανατολική Μεσόγειο. Ανάλογα χαρακτηριστικά μιας κοινής πολιτιστικής έκφρασης παρατηρούνται συχνά και σε άλλες μορφές της τέχνης, όπως η κεραμική και η αρχιτεκτονική. Από τους πιο ενεργούς κοινωνούς αυτής της Κοινής ήταν οι Κύπριοι.

Την ευρωστία του κυπριακού εμπορίου καταγράφουν τα ευρήματα πύλων κυπριακών αγγείων, διάσπαρτα σε πολλές θέσεις της Μεσογείου και κυρίως σε λιμάνια, από τη συροπαλαιστινιακή ακτή και την Αίγυπτο έως την ηπειρωτική Ελλάδα (Τίρυνς, Μυκήνες) και κυρίως την Κρήτη (Κοιμμός, Χανιά, Πόρος Ηρακλείου). Ένα πλοίο με μικρό φορτίο κυπριακής κεραμικής ναυάγησε γύρω στο 1200 π.Χ. ανοικτά του ακρωτηρίου των Ιρίων, στον Αργολικό κόλπο. Η διασπορά συνεχίζεται και πιο δυτικά, έως το σημερινό El Alamein, δυτικά της Αλεξάνδρειας, και την Ιταλική χερσόνησο, κυρίως στον κόλπο του Τάραντα (όπως στο Scoglio del Tonno), τη Σικελία (όπως στη Θάψο) και τη Σαρδηνία (κυρίως στο Antigori).

Ο κασσίτερος

Η κυπριακή παρουσία σε αυτά τα απομακρυσμένα λιμάνια οφείλεται βέβαια στην ανάγκη διάθεσης του βασικού κυπριακού προϊόντος, του χαλκού. Παράλληλα όμως, χαρτογραφεί και την πορεία αναζήτησης για την προμήθεια του δεύτερου σε σπουδαιότητα μετάλλου για την υποστήριξη της κυπριακής και κάθε αναπτυσσόμενης χαλκοτεχνίας: του κασσίτερου.

Η αξία του κασσίτερου για τη βελτίωση των ιδιοτήτων του χαλκού αναγνωρίστηκε ήδη από την 3η χιλιετία και η χρήση του επεκτάθηκε τη 2η. Μια από τις βασικές πηγές του κασσίτερου ήταν η περιοχή του σημερινού Αφγανιστάν και του βορειοδυτικού Ιράν, από όπου μεταφερόταν με караβάνια ή μέσω των ποταμών προς τα λιμάνια της συροπαλαιστινιακής ακτής και από εκεί σε όλη τη Μεσόγειο. Σύμφωνα με μια πινακίδα της πρώιμης 2ης χιλιετίας, ένας Κρητικός έμπορος που είχε καταπλεύσει στην Ugarit της συροπαλαιστινιακής ακτής, προμηθεύτηκε με τη βοήθεια ενός targamannum (=δραγουμάνου!) κασσίτερο που είχε σταλεί στην Ugarit από το Mari της Μεσοποταμίας. Μια άλλη πλούσια πηγή κασσίτερου βρίσκεται σε εντελώς διαφορετική κατεύθυνση, στο τόξο που απλώνεται από την περιοχή της νοτιοδυτικής Αγγλίας, της βορειοδυτικής Γαλλίας και του βορειοδυτικού άκρου της Ιβηρικής χερσονήσου,

▲ Σχεδιαστική αναπαράσταση τμήματος από τις ιερογγραφίες στους τάφους των Αιγύπτιων αξιωματούχων Ουσέρ-Αμόν και Ρεκ'μάρα. Εικονίζονται Κρήτες να κομίζουν προσφορές. Ο τρίτος από αριστερά μεταφέρει στον ώμο τον τάλαντο χαλκού. 1476-1470 π.Χ.

▲ Συροπαλαιστινιακή άγκυρα από το αρχαίο λιμάνι του Κορμού, στη νότια Κρήτη. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

▼ Τάλαντο χαλκού από την Αγία Τριάδα, Υστερομινωική εποχή. Το σχήμα των τάλαντων - που έχει παρομοιασθεί με τομάρι βοδιού - φαίνεται ότι διευκόλυνε τη μεταφορά τους. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

όπου εντοπίζονται πιθανότατα και οι Κασσιτερίδες νήσοι που αναφέρει ο Ηρόδοτος (Γ', 115). Είναι πολύ πιθανό ότι από την περιοχή αυτή προέρχεται ένα μεγάλο μέρος του κασίτερου που χρησιμοποιούσαν οι Μυκηναίοι χαλκουργοί ήδη πριν από τα μέσα της δεύτερης χιλιετίας, όπως πειστικά υποστηρίζει ο ιστορικός και αρχαιολόγος Jim Muhly. Τότε εμφανίζονται και οι πρώτες αρχαιολογικές μαρτυρίες για την επικοινωνία ανάμεσα στη μυκηναϊκή Ελλάδα και τη βορειοδυτική Ευρώπη. Την ίδια πηγή κασίτερου φαίνεται πως εκμεταλλεύτηκαν και οι Κύπριοι.

Η υπαγωγή της απομακρυσμένης από την Κύπρο Σαρδηνίας στο οργανωμένο δίκτυο διακίνησης του χαλκού, όπως μαρτυρεί η αφθονία των τάλαντων χαλκού στο νησί αυτό, έγινε πιθανότατα με κυπριακή πρωτοβουλία και αποσκοπούσε στην εκμετάλλευσή του ως κομβικού σημείου για τη διακίνηση του κυπριακού χαλκού, αλλά και του κασίτερου. Μέσω των ποτάμιων και χερσαίων δρόμων της δυτικής Ευρώπης το μέταλλο διοχετευόταν στη Μεσόγειο και, με ενδιάμεσους σταθμούς τα λιμάνια της Σαρδηνίας, κατέληγε στο ανατολικό τμήμα της ίδιας θάλασσας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι την ίδια περίοδο που η κυπριακή παρουσία γίνεται αισθητή στη Σαρδηνία, εμφανίζονται στα τοπικά εργαστήρια νέες τεχνικές κατασκευής και νέοι τύποι χάλκινων αντικειμένων.

Τεχνογνωσία

Συχνά, οι πρώτες ύλες, ιδιαίτερα στην περίπτωση του χαλκού ή και άλλων μετάλλων, όπως του χρυσού ή του ασημιού, μεταφέρονται μαζί με νέους τύπους αντικειμένων και τεχνικές κατασκευής τους. Όμως η μεταφορά και η μεταβίβαση τύπων και τεχνικών προϋποθέτει σε πολλές περιπτώσεις

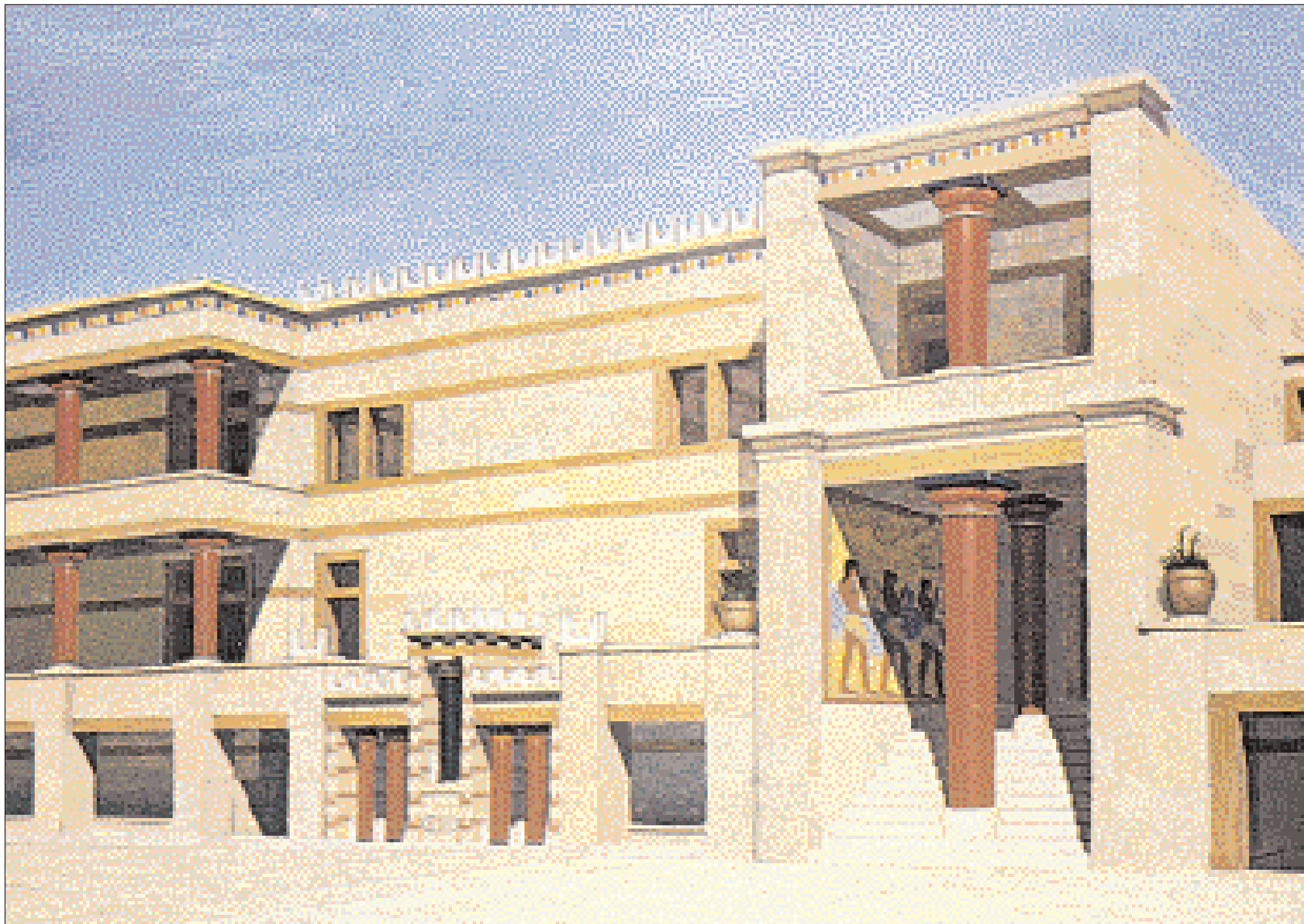
και την κυκλοφορία των ιδίων των τεχνιτών. Χάλκινα έργα κυπριακού τύπου, όπως οι υποστάτες, αρχίζουν να κατασκευάζονται σε τοπικά εργαστήρια, από τη Συροπαλαιστίνη έως την Κρήτη και τη Σαρδηνία. Η κατασκευή τους εκτός Κύπρου απαιτούσε όχι μόνο την εισαγωγή της πρώτης ύλης, αλλά και της απαραίτητης τεχνογνωσίας, η οποία μπορούσε να γίνει μόνο εάν οι Κύπριοι τεχνίτες συνόδευσαν τις εμπορικές αποστολές για τη διάθεση αλλά και, παράλληλα, την αναζήτηση των πρώτων υλών.

Η παρουσία τεχνιτών που επέβαιναν στα πλοία μαζί με τις πρώτες ύλες και ασκούσαν την τέχνη τους στα αγκυροβόλια μαρτυρείται από την εύρεση μεταλλουργικών εργαλείων κυπριακού τύπου τόσο στη Σαρδηνία όσο και στο ναυάγιο της Χελιδονίας. Μεταλλουργικός εξοπλισμός που μοιάζει με εκείνον από κυπριακές θέσεις έχει βρεθεί και στη συροπαλαιστινιακή ακτή, δίπλα σε κυπριακή κεραμική. Οι ανατολικές γραπτές πηγές, πολυπληθέστερες και πολύ πιο εύγλωττες από τις αιγαιακές, αναφέρουν συχνά ακόμα και αποστολές τεχνιτών κατόπιν συμφωνιών ανάμεσα σε μικρά βασίλεια - Κύπριοι - ή μεγάλες αυτοκρατορίες - Αιγύπτιοι, Χετταίοι.

Δεν ήταν, όμως, μόνο τεχνίτες που συνόδευσαν το χαλκό, αλλά και έμποροι, για τους οποίους υπάρχουν ενδείξεις ότι ανήκαν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως εκείνος που θα είχε την ευθύνη των 11 τόννων μετάλλου του πλοίου του Ulu Burun. Αλλωστε, εξαιτίας των ταξιδιών τους, πολλοί έμποροι αναλάμβαναν παράλληλα και διπλωματικές αποστολές και τελούσαν υπό κρατική προστασία. Γνωστή είναι η ιστορία του Σύριου εμπόρου Sinaranu, που είχε στενές σχέσεις με την κρατική εξουσία και που, κατά την επιστροφή του από την Κρήτη στην Ugarit, έλαβε από τον βασιλιά ειδικές φοροαπαλλαγές για τα εμπορεύματα που μετέφερε. Ένας έμπορος από την Αλάσια πέθανε ενώ βρισκόταν στην Αίγυπτο και ο βασιλιάς του αλληλογραφεί με τον φαραώ, προκειμένου να επιστραφεί η περιουσία του στην οικογένειά του. Σε πινακίδες της Γραμμικής Β από την Πύλο και την Κνωσό, άνθρωποι και προϊόντα προσδιορίζονται σε ορισμένες περιπτώσεις με το επίθετο κυ-ρι-ρι-jo (=κύπριος). Ένας μάλιστα από αυτούς, στην Κνωσό, ήταν επιφορτισμένος με διοικητικά καθήκοντα. Είναι πολύ πιθανό ότι οι άνθρωποι αυτοί επιστρέφοντας στον τόπο τους μπορούσαν να επηρεάσουν τις γενικότερες αντιλήψεις και συνήθειες, τη μορφή των οικιών, των ιερών ή των τάφων τους, δηλαδή την αρχιτεκτονική, όπως και τη μορφή και χρήση των αντικειμένων, επιφέροντας έτσι τον εμπλουτισμό του τοπικού ρεπερτορίου της κεραμικής, της ελεφαντουργίας ή της σφραγιδογλυφίας.

Με αυτό τον τρόπο, η διακίνηση του χαλκού ξέφυγε από το επίπεδο της απλής ανταλλαγής προϊόντων και πρώτων υλών και απέκτησε ρόλο κινητήριας δύναμης στην επικοινωνία ανθρώπων και πολιτισμών και στη διάδοση γνώσεων, ιδεών και αντιλήψεων. ❧

Κρήτη: Ο πρώτος ευ

▲ Ζωγραφική αναπαράσταση της δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου της Κνωσού, έργο του ζωγράφου Θωμά Φανουράκη, βάσει σωζόμενων τοιχογραφιών. Το ιερό, στο κέντρο της πρόσοψης, επιστέφονταν με τερά κέρατα. Η κλίμακα, δεξιά, οδηγούσε στις αίθουσες τελετουργιών, στον επάνω όροφο. Το ανακτορικό συγκρότημα της Κνωσού αποτελεί το λαμπρότερο και μεγαλύτερο αρχαιολογικό δείγμα της περιόδου της μεγάλης ακμής του μινωικού πολιτισμού (φωτ.: «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», «Εκδοτική Αθηνών»).

Της **ΑΘΑΝΑΣΙΑΣ ΚΑΝΤΑ**

Δρος Αρχαιολογίας

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΕΦΘΑΣΑΝ στην Κρήτη τη Νεολιθική εποχή, γύρω στο 6000 π.Χ., και εγκαταστάθηκαν στην Κνωσό. Εφεραν οψιανό από τις Κυκλάδες και κατοικίδια ζώα –αιγοπρόβατα, βοοειδή και κοίρους– που δεν υπήρχαν ως τότε στην πανίδα του νησιού.

Ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και μετά το 2600 π.Χ. περίπου, εμφανίζονται στην Κρήτη εισηγμένοι σφραγιδοκύλινδροι από τη Συροπαλαιστίνη, που σηματοδοτούν την επικοινωνία μεταξύ των δύο περιοχών. Την ίδια εποχή αρχίζουν οι σχέσεις του νησιού και με την Αίγυπτο. Οι θαλάσσιοι δρόμοι της εποχής οδηγούσαν από την Κρήτη κατ' ευθείαν στην Αίγυπτο, αλλά στην επιστροφή φαίνεται ότι ακολουθούσαν την ακτή της Συροπαλαιστίνης, τραβούσαν προς τη Ρόδο και από εκεί κατευθύνονταν

ήταν είτε προς την Κάσο και την Κάρπαθο είτε προς τις Κυκλάδες. Η Κρήτη, η Θήρα και η Κέα βρίσκονταν σε θαλάσσιο δρόμο επικοινωνίας. Η δυτική Κρήτη, εξάλλου, επικοινωνούσε με τη νότια Πελοπόννησο μέσω των Κυθήρων. Τα πλοία από και προς την Κύπρο ακολουθούσαν τη διαδρομή Κάρπαθος-Δωδεκάνησα-Μικρασιατική ακτή. Σειρά ναυαγίων διαφόρων φάσεων της Εποχής του Χαλκού, π.χ. στο Ακρωτήριο των Ιριών (κοντά στις Σπέτσες), στο Ακρωτήριο της Χελιδονίας και στο Ulu Burun (Νότια Τουρκία), στο Κφαρ Σαμίρ (Ισραήλ), δίνουν πολύτιμες πληροφορίες.

Μια επιβεβαίωση των σχέσεων Κρήτης-Συρίας προέρχεται από το Μάρι της Μεσοποταμίας, τον πρώιμο 18ο προχριστιανικό αιώνα: κείμενα αναφέρουν εμπόρους από την Κρήτη, οι οποίοι φαίνεται ότι αποτελούσαν οργανωμένη εμπορική αντιπροσωπεία, αφού διέθεταν επικεφαλής έμπορο και τους είχε διατεθεί ντόπιος μεταφραστής. Ο κασσίτερος φαίνεται ότι ήταν ένα από τα προϊόντα που εισάγονταν στην Κρήτη, η οποία, με τη σειρά της, έκανε εξα-

Ευρωπαϊκός πολιτισμός

▲ Ψευδόστομος αμφορέας από το ανάκτορο της Κνωσού. Κοσμείται με σχηματισμένο χιαστί, θέμα προφιλές στους Κρητικούς αγγειογράφους. 13ος αι. π.Χ. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

► Σφραγιδόλιθος από σιταίτη με παράσταση πλοίου με πανί. Βρέθηκε στα Μάλια και χρονολογείται στα 1800-1700 π.Χ. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο (φωτ.: «Αρμενίζοντας στο χρόνο», Εκδ. «Καπόν»).

▼ Πήλινα ομοιώματα πλοίων από την Προτομινωική Κρήτη, 2400-2200 π.Χ., το πρώτο από τη νησίδα Μόχλος και το δεύτερο, με ορθωμένες πλώρη και πρύμνη και με έμβολο, από το Παλαίκασιτρο Σητείας. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο (φωτ.: «Αρμενίζοντας στο χρόνο», Εκδ. «Καπόν»).

γωγή όπλων, υφασμάτων ακόμη και υποδημάτων, δεν εξήγαγε, δηλαδή, πρώτες ύλες, στις οποίες ήταν φτωχή (ιδίως σε μέταλλα), αλλά είδη πολυτελείας.

Εκτός από τα εισαγόμενα αντικείμενα, στην Κρήτη συναντάται και μεγάλος αριθμός μιμήσεων ξένων αντικειμένων – αλλά και πολλές ξενόφερτες ιδέες, οι οποίες επηρέασαν τις εξελίξεις στο νησί και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς υποδεικνύουν το βαθμό διείσδυσης ξένων πολιτιστικών στοιχείων στις τοπικές κοινωνίες. Χαρακτηριστική περίπτωση, το διοικητικό-λογιστικό σύστημα της Παλαιοανακτορικής Κρήτης, το οποίο παρουσιάζει σαφείς ομοιότητες με τα ανάλογα συστήματα στην Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία την ίδια περίοδο. Το σύστημα αυτό στηριζόταν στην πολύπλοκη χρήση σφραγίδων, οι οποίες σφράγιζαν κομμάτια πηλού με τα οποία έκλειναν τα ανοίγματα δοχείων από διάφορα υλικά (πηλός, ξύλο), ή σακιά κ.λπ., καθώς και τα

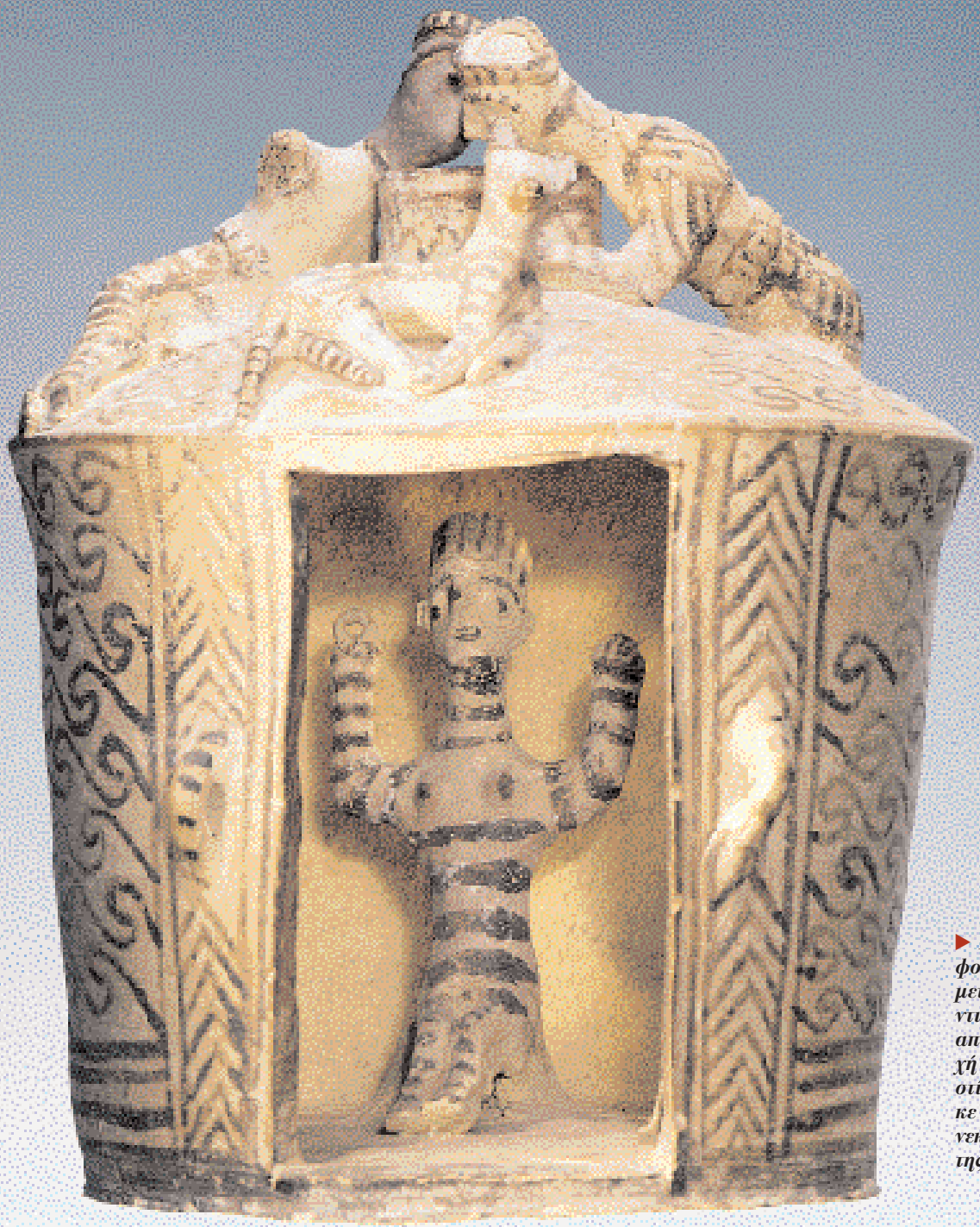
πόμολα δωματίων. Επίσης η οργάνωση των χώρων, διάφορα στοιχεία της αρχιτεκτονικής των πρώτων μινωικών ανακτόρων, αλλά και ο ιερατικός χαρακτήρας της μινωικής βασιλείας, υπενθυμίζουν στοιχεία των πολιτισμών αυτών. Η Παλαιοανακτορική περίοδος του μινωικού πολιτισμού [περίπου 2000-1700 π.Χ.] έθεσε τα θεμέλια της Μινωικής «θαλασσοκρατίας» κατά την επόμενη –Νεοανακτορική– περίοδο [1700 - 1450 π.Χ.], οπότε η ισχύς της μινωικής Κρήτης και η ακμή του μινωικού πολιτισμού έφθασαν στο απόγειό τους. Εξάλλου, εκτός από την Ανατολή, η Κρήτη διατηρούσε σχέσεις με τα Κύθηρα αλλά και με τη Σαμοθράκη, στο βόρειο Αιγαίο.

Κρήτη και Ανατολή

Οι σχέσεις της Κρήτης με την Ανατολή πυκνώνουν κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Ενδιαφέρον πα-

ρουσιάζουν στοιχεία θρησκευτικής ιδεολογίας ανατολικής και αιγυπτιακής προέλευσης, τα οποία εδραιώνονται την περίοδο αυτή στην τοπική κουλτούρα, όπως, π.χ., διάφορα δαιμονικά όντα, οι γρύπες, οι «σφιγγες» ή οι δαίμονες της βλάστησης. Αφετέρου, σημαντική πιστοποίηση της επιρροής του Κρητικού πολιτισμού στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο αποτελεί η ανάπτυξη γραφής κρητικού τύπου στην Κύπρο. Είναι η λεγόμενη κυπρο-μινωική γραφή, που πιστεύεται ότι δημιουργήθηκε αρχικά από Κυπρίους και Μινωίτες στην Ουγκαρίτ, το μεγάλο κοσμοπολίτικο λιμάνι της Συρίας, και από εκεί μεταδόθηκε στην Κύπρο, όπου έτυχε μακράς χρήσης.

Η μινωική κεραμική στην Κύπρο και η κυπριακή κεραμική στην Κρήτη σηματοδοτούν πιο στενή επικοινωνία μεταξύ των δύο νησιών. Η Κύπρος, με μεγάλα κοιτάσματα χαλκού, έκανε μεγάλες εξαγω-

◀ Πήλινο ομοίωμα κυκλικού μινωικού ναϊσκού. 1100–1000 π.Χ. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο (φωτ.: «Ελληνική Τέχνη», «Εκδοτική Αθηνών»).

◀ Ελεφάντινο γυναικείο ειδώλιο από το σπήλαιο της Ειλειθνίας στην Ιναιτο, οροφονικικής καταγωγής με αιγυπτιακές επιρροές. Πρώτο μισό του 7ου αι. Αρκετά παρόμοια δείγματα, της ίδιας περιόδου, έχουν βρεθεί σε πολλά μέρη στην Ελλάδα. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

▶ Λεοντόμορφο νεότερο γαλακτοδόχο από την περιοχή της Παλαιστίνης. Βρέθηκε στο βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού.

γές του μεταλλεύματος σε ανατολή και δύση, με τη μορφή τάλαντων σε σχήμα δέρματος βοδιού. Τέτοια τάλαντα εμφανίζουν ευρύτατη εξάπλωση, από τη Μαύρη Θάλασσα μέχρι τη Σαρδηνία, την Κρήτη, τη Συρία και την Παλαιστίνη. Με τη μέθοδο της ανάλυσης των ισοτόπων του μολύβδου, διαπιστώνεται ότι ο χαλκός των περισσότερων από τα τάλαντα που έχουν βρεθεί στην Κρήτη προέρχεται από το Λαύριο και όχι από την Κύπρο. Αντίθετα, περίπου τα μισά από τα τάλαντα της πόλης του Ακρωτηρίου της Θήρας, η οποία είχε στενές σχέσεις με την Κρήτη, αποδείχθηκε ότι περιείχαν χαλκό από την Κύπρο.

Σφραγιδοκυλίνδροι από τη Συροπαλαιστίνη συνεχίζουν να εμφανίζονται στην Κρήτη κατά τη Νεοανακτορική εποχή, δείχνοντας συνέχεια στις σχέσεις. Πέτρινα τριποδικά γουδιά συροπαλαιστινιακού τύπου κάνουν αυτή την εποχή την εμφάνισή τους στην Κρήτη και τη Θήρα. Σκεύη όπως αυτά επηρέασαν τη νότια παραγωγή και έγιναν μόδα στα δύο νησιά, ενώ η επέκταση, αργότερα, της χρήσης τους και στην ηπειρωτική Ελλάδα, σηματοδοτεί την επίδραση των ανατολίτικων συρμών στο Αιγαίο και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο.

Οι Μυκηνάιοι στην Κρήτη

Μετά τις μεγάλες καταστροφές στην Κρήτη, γύρω στο 1450, παρουσιάζονται σημαντικές αλλαγές στο νησί. Τα ανάκτορα είναι πλέον ερείπια. Μόνο η Κνωσός ξανακτιάζεται, αλλά τώρα, κατά τα φαινόμενα, γίνεται αλλαγή δυναστείας και υπάρχει μια διαφορετική άρχουσα τάξη. Η γραφή αλλάζει, η Γραμμική Α εξαφανίζεται, και παρουσιάζεται η Γραμμική Β, που αποδίδει μια πανάρχαια ελληνική διάλεκτο – οι Μυ-

κηνάιοι έχουν εγκατασταθεί στην Κνωσό, δίνοντας τέλος στη μινωική θαλασσοκρατία. Την ίδια εποχή διαπιστώνονται στην Κνωσό τάφοι πολεμιστών που αποδίδουν μυκηνναϊκά ταφικά έθιμα. Η παρουσία των Μυκηνναίων πολεμιστών και του Μυκηνναίου άνακτα στην Κνωσό αποδεικνύεται και από κείμενα της Γραμμικής Β, όπου φαίνεται ότι το σύστημα που επικρατούσε πλέον ήταν αντίστοιχο με εκείνο της μυκηνναϊκής Ελλάδας. Οι νεκροί θάβονται τώρα σε θαλαμοειδείς τάφους σκαμμένους στο μαλακό φυσικό βράχο και σε χτιστούς θολωτούς τάφους, που όμως δεν έχουν τη λαμπρότητα της κατασκευής που έχουν πολλοί από τους θολωτούς της κυρίως Ελλάδας. Το τελευταίο ανάκτορο της Κρήτης, το μυκηνναϊκό ανάκτορο της Κνωσού, καταστράφηκε περίπου το 1380 π.Χ. Τότε η Κρήτη χάνει την ηγετική της θέση στο Αιγαίο και, σε σημαντικό βαθμό, την εξέχουσα παρουσία της στις αγορές της Ανατολής και υποκαθίσταται από τους Μυκηνναίους. Ωστόσο, η πολιτιστική παράδοση της Κρήτης παρέμεινε ζωντανή και το νησί συνέχισε να είναι σημαντικό εμπορικό κέντρο στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο.

Η αλληλεπίδραση των πολιτισμών διακρίνεται ιδιαίτερα σε μια κατηγορία σφραγιδοκυλίνδρων του 15ου και 14ου αιώνα π.Χ. Η διακόσμησή τους είναι ένα μάλγαμα μινωικών, κυπριακών, ανατολικών και αιγαιακών στοιχείων, και η διάδοσή τους είναι ευρεία στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο. Συνήθως είναι φτιαγμένοι από αιματίτη, ενώ τα κέντρα κατασκευής τους δεν είναι με βεβαιότητα γνωστά. Ωστόσο, θα πρέπει να κατασκευάζονταν σε κέντρα όπου το πολύπλοκο ιδεολογικό και μυθολογικό τους περιεχόμενο ήταν κατανοητό. Ανάμεικτα πολιτιστικά στοιχεία παρουσιάζουν και ορισμένα αγγεία και ελε-

φαντοστά της εποχής. Η πρώτη ύλη –καυλιόδοντες ελέφαντα ή ιπποποτάμου– εισάγεται στην Κρήτη, το Αιγαίο και την Κύπρο από την Αίγυπτο ή και τη Συρία. Τα παλαιότερα εργαστήρια κατασκευής ελεφαντοστών έχουν βρεθεί στη Νεοανακτορική Κρήτη, στη Ζάκρο και την Κνωσό. Αριστουργήματα όπως ο «Κούρος του Παλαικάστρου» αποδεικνύουν τη δεξιοσύνη των Μινωιτών τεχνιτών. Ωστόσο, μετά το 1450 φαίνεται ότι ιδιαίτερη ακμή η ελεφαντουργία γνώρισε στα μυκηνναϊκά κέντρα, που τα προϊόντα τους είχαν ευρεία διάδοση μέχρι την Κύπρο και τη Συρία, ακόμη και στην ίδια την Κρήτη.

Ιδεολογικές επιδράσεις

Την επίδραση της Κρήτης στην ιδεολογία της ευρύτερης περιοχής διακρίνουμε ιδιαίτερα στα ταφικά έθιμα. Ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, οι Κρήτες χρησιμοποιούσαν για την εναπόθεση των νεκρών σαρκοφάγους, δηλαδή πήλινα φέρετρα, η χρήση των οποίων συνεχίστηκε στη Μέση και στην Υστερη Εποχή του Χαλκού. Τον 14ο αιώνα εμφανίζονται σαρκοφάγοι σε τάφους στο Ισραήλ (Γκεζέρ και Ακκο), ενώ το 13ο αιώνα στην Τανάγρα της Βοιωτίας υπάρχει ολόκληρο μυκηνναϊκό νεκροταφείο, όπου η χρήση των σαρκοφάγων –η οποία σημειώνεται και σε άλλα σημεία του μυκηνναϊκού κόσμου– είναι συχνή. Προς το τέλος της Εποχής του Χαλκού, λουτήρες κρητομυκηνναϊκού τύπου εμφανίζονται σε οικισμούς και τάφους της Κύπρου.

Τα αποθηκευτικά σκεύη, επίσης, που χρησιμοποιούνταν για τη φύλαξη και τη μεταφορά εμπορευσιμων προϊόντων, δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τις σχέσεις, τις ανταλλαγές και την οικονομία

0.345μ
0.118μ.
Πηλός
σκοτειν
Εγγλίση
μίκια. Σκ
στηνη βασι
ολέκληρος
και συμπληρο
του λαμιού και 1

▲ Χαναανίτικος αμφορέας από τον Κομμό. Αρχές του 14ου αι. Το αγγείο, φτιαγμένο από ηλό της νότιας Χαναάν, βρέθηκε σε οικία που ο σχετικός πλούτος της οικοσκευής της και οι ποικιλία των εισηγμένων αντικειμένων ίσως σημαίνουν ότι οι ένοικοί της ανήκαν στις ηγετικές ομάδες του αρχαίου αιγυπτιακού λιμανιού της νότιας Κρήτης. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

► Σφραγιδοκτύλιδος από πράσινο ίαση. Βρέθηκε σε τάφο στον Πόρο Ηρακλείου. Η ανδρική μορφή φέρει στην κεφαλή κάλυμμα όμοιο με αιγυπτιακή τιάρα και κρατά εμβληματική ράβδο. 17ος αι. π.Χ. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

► Ανάγλυφο πλακίδιο από δόνη υποπόλιαμον, με παράσταση οφίγγας. Βρέθηκε σε τάφο στη Φυλακή Αποκορώνου (Δντ. Κρήτη). Το αναιολικής ή αιγυπτιακής προέλευσης θέμα της οφίγγας ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στον μυκηναϊκό κόσμο και —λιγότερο— στους Μινωίτες. Ανάλογα πλακίδια έχουν βρεθεί στις Μυκήνες και τα Σπάρτα. 14ος-13ος αι. π.Χ. Χανιά, Αρχαιολογικό Μουσείο.

της εποχής. Χαρακτηριστικά ανάμεσά τους είναι οι χαναανίτικοι αμφορείς από τη Συρία και Παλαιστίνη, και οι αποθηκευτικοί ψευδόστομοι αμφορείς από την Κρήτη. Και οι δύο αυτοί τύποι αγγείων αποτελούσαν τα τυπικά δοχεία του διαμετακομιστικού εμπορίου της εποχής στην Ανατολική Μεσόγειο, αλλά ενώ η χρήση των χαναανίτικων αμφορέων συνεχίστηκε και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου —ίσως επειδή ήταν αγγεία κατάλληλα για πολλαπλές χρήσεις, π.χ. υγρά, σιτηρά ακόμη και μικροαντικείμενα όπως οι κάνδρες— οι ψευδόστομοι αμφορείς έπαυσαν ως αντικείμενο εμπορίου μετά το 12ο αιώνα, επειδή το εξειδικευμένο σχήμα τους ήταν κατάλληλο μόνο για υγρά — λάδι, κρασί, αρώματα: προϊόντα που στην παραγωγή τους ξεχώριζε η Κρήτη ήδη από την Παλαιοανακτορική εποχή. Οι κρητικοί ψευδόστομοι αμφορείς συχνά έφεραν κόμψη κταποδιών ή μόνο των πλοκάμων τους. Ίσως η χαρακτηριστική αυτή κόμψη λειτουργούσε ως «σήμα κατατεθέν» της προέλευσής τους και τα αγγεία αυτά γίνονταν έτσι εύκολα αναγνωρίσιμα.

Τον 13ο αιώνα πυκνώνουν οι εξαγωγές κρητικών αγγείων στην Κύπρο, τα οποία συνήθως βρίσκονται μαζί με ομάδες πολυάριθμων μυκηναϊκών αγγείων. Την ίδια εποχή αυξάνεται και ο αριθμός των κυπριακών αγγείων στην Κρήτη. Γραπτές πηγές από την Ουγκαρίτ, χρονολογούμενες γύρω στο 1300 π.Χ., αναφέρονται σε εμπορικά πλοία της Ουγκαρίτ που ταξιδεύουν στην Κρήτη.

Τον 12ο αιώνα, το εμπόριο προς και από την Κρήτη ελαττώνεται αλλά δεν σταματά εντελώς. Τον 12ο και 11ο αιώνα παρατηρείται μια κίνηση ομάδων Μυκηναίων από την κυρίως Ελλάδα προς την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου, καθώς και Κρητών προς

τη Ρόδο και την Κύπρο. Η κίνηση αυτή, η οποία είναι προφανής μέσα από χαρακτηριστικά στοιχεία της κεραμικής, της πλαστικής, της θρησκείας καθώς και της εικονογραφίας της εποχής, είναι μάλλον αποτέλεσμα των καταστροφών οι οποίες έπληξαν τα μυκηναϊκά κέντρα και των κοινωνικών ανακατατάξεων που ακολούθησαν.

Η επίδραση της Κρήτης στην Κύπρο αυτή την εποχή είναι ιδιαίτερα έντονη στο χώρο της θρησκείας. Η μινωική Θεά με Υψωμένα Χέρια, σε στάση ευλογίας, ταξιδεύει αυτή την εποχή στην Κύπρο, μαζί με στρογγυλά ομοιώματα ναϊσκων και με κέρατα καθοσιώσεως, με δαιμονικά όντα με σώμα ζώου και ανθρώπινη κεφαλή, καθώς και με ομοιώματα κύκλιου χορού. Το μινωικό τελετουργικό των θυσιών ζώων κάνει επίσης την εμφάνισή του στην κυπριακή εικονογραφία.

Σημαντικά στοιχεία για τη διακίνηση των εμπορευμάτων αλλά και των ιδεών αυτή την εποχή μεταξύ Κρήτης και Κύπρου μάς παρέχουν αντικείμενα της μεταλλοτεχνίας, ορισμένα από αυτά εξαιρετικής τέχνης —π.χ. ραβδωτοί τρίποδες, τετράπλευροι υποστάτες κυπριακής κατασκευής, που γίνονται αντικείμενα εμπορίου αλλά και μίμησης στον κόσμο της Μεσογείου— καθώς και αμφοροειδείς κρατήρες, τυπικά μινωικά σχήμα αγγείου, ορισμένοι από τους οποίους αν και κοσμούνται με διακοσμητικά θέματα που έχουν μακραίωνη παράδοση στην Κρήτη, φαίνεται, ωστόσο, ότι κατασκευάζονται στην Κύπρο, κάτω από την επίδραση της μινωικής ιδεολογίας και ίσως και τεχνικής. Τέτοιου είδους αντικείμενα συνεχίζουν να παράγονται και να χρησιμοποιούνται και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, δείχνοντας έτσι τη συνέχεια της μεταλλοτε-

χνίας από τη μια εποχή στην άλλη. Τα τελευταία χρόνια, η μελέτη των πολιτιστικών και εμπορικών σχέσεων της Κρήτης έχει οδηγήσει στην έρευνα των λιμανιών όπου έρχονταν τα πλοία που μετέφεραν προϊόντα, ανθρώπους και ιδέες, καθώς και των θαλάσσιων δρόμων που ακολουθούσαν. Πολύ σημαντικό ήταν το λιμάνι της Κνωσού, στην περιοχή του Πόρου-Κατσαμπά, όπου περίπου το σημερινό λιμάνι του Ηρακλείου, ενώ στη δυτική Κρήτη υπήρχε το λιμάνι της μινωικής Κυδωνίας, μάλλον στην περιοχή του βενετσιάνικου λιμανιού της παλιάς πόλης των Χανίων. Εξάλλου, στη νότια κεντρική Κρήτη σημαντικό λιμάνι και οικισμός έχουν ανασκαφεί στον Κομμό. Η ανατολική Κρήτη επίσης είχε σειρά από σημαντικά λιμάνια στην Ψείρα, τον Μόχλο και τη Ζάκρο. Τα ως τώρα γνωστά αρχαιολογικά στοιχεία υποδεικνύουν ότι η χρήση των λιμανιών της Κνωσού και του Κομμού συνεχίστηκε και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Ο πολιτισμός της Κρήτης, ο πρώτος ευρωπαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της Νοτιοανατολικής Μεσογείου, άσκησε με διάφορους τρόπους, τόσο κατά την εποχή του Χαλκού όσο και κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, σημαντική επιρροή, η οποία επέζησε στις μνήμες της μεταγενέστερης Ελλάδας και μεταφέρθηκε ως τις μέρες μας μέσα από τα έργα αρχαίων συγγραφέων. Εμπόριο πολυτελών ειδών, ειδών διατροφής, ανταλλαγές τεχνογνωσίας, αλλά και των ιδίων των τεχνιτών, διάδοση των ιδεών —είτε ως αποτέλεσμα των εμπορικών συναλλαγών είτε ως προϊόν ανταλλαγής δώρων μεταξύ ηγεμόνων, ενδεχομένως ίσως και μέσα από συγκεκριμένη μινωική κρατική πολιτική—, έπαιξαν το ρόλο τους στη διάδοση της μινωικής πολιτιστικής παράδοσης. Ο Όμηρος θυμάται θεούς, ήρωες, εμπόρους και τεχνίτες που ταξίδευαν μεταξύ Ελλάδας και Ανατολής σε καιρούς που δεν ξεχάστηκαν αλλά τυλιχθηκαν με τη γοητεία του μύθου μέχρι τις μέρες μας, οπότε η σκαπάνη του αρχαιολόγου τους έφερε και πάλι στο φως. ❀

Η συνεισφορά του μινωικού και κρητομυκηναϊκού κόσμου στο πολιτισμικό ψηφιδωτό της Ανατολικής Μεσογείου

Η Μεσόγειος σε αν

Τον **Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗ**

Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας
στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ, ο 12ος και εν μέρει ο 11ος προχριστιανικός αιώνας έχουν χαρακτηριστεί από πολλούς ως περίοδος αναστάτωσης, αναταραχών και κρίσης, αφού τότε τοποθετούνται, με τα σημερινά δεδομένα, μια σειρά από γεγονότα, όπως η πτώση της «ομπρικής» Τροίας, η κατάλυση της κεντρικής εξουσίας στα μυκηναϊκά βασίλεια, συμπεριλαμβανομένης και της υστερομινωικής Κρήτης, καθώς επίσης οι καταστροφές και οι ανακατατάξεις που επέφεραν οι επιδρομές των Λαών της Θάλασσας, ιδιαίτερα στην περιοχή της Συρίας και της Παλαιστίνης.

Μεγάλο μέρος από τις αναταραχές αυτές προκλήθηκε από την αναζήτηση και τη δημιουργία ενός όπλου ικανού να χαρίσει στον κάτοχό του τη στρατιωτική υπεροχή: η ολόενα αυξανόμενη χρήση του σιδήρου μοιάζει, σύμφωνα με τα σημερινά αρχαιολογικά δεδομένα, να συμπίπτει χρονικά με τα γεγονότα της ταραγμένης αυτής περιόδου.

Οι αναταραχές δημιούργησαν μια

ανασφάλεια στους θαλασσιούς δρόμους και, επομένως, μια δυσκολία επικοινωνίας. Ωστόσο, αν και οι επαφές μειώθηκαν σε μεγάλο βαθμό, πιθανότατα δεν σταμάτησαν. Αλλά κι αν συ-

νέβη κάτι τέτοιο για ένα μικρό διάστημα, οι παραδοσιακοί δρόμοι δεν ξεχάστηκαν. Τουλάχιστον η επαφή της Κύπρου με την Κρήτη μέσω Δωδεκανήσου και το αντίθετο, φαίνεται να μη χάθηκε ολότελα ούτε, όπως, κατά τη γνώμη μου, αφήνει να διαφανεί και η διαδρομή του Τεύκρου από την πατρίδα του στην Κρήτη αρχικά και κατόπιν στην Κύπρο. Αν, μάλιστα, ο άγνωστος λαός των Tjeker ή Tjekru που συμμετέχει μαζί με τους άλλους Λαούς της Θάλασσας στην επιδρομή εναντίον της Αιγύπτου και στη συνέχεια εγκαθίσταται στη νότια Χαναάν (Φιλισταία-Παλαιστίνη) ερμηνευτεί, όπως πιστεύω, ως Τευκροί (οπαδοί του Τεύκρου), τότε αυτό αντανακλά και στην επικοινωνία ανάμεσα στη Συροπαλαιστίνη, την Κύπρο και την

Κρήτη στην ταραγμένη αυτή περίοδο. Μια ακόμα ισχυρή ένδειξη παρέχεται από το ταξίδι του Ουέν Αμμούν από την Αίγυπτο στη Βύβλο και από εκεί στην Κύπρο και ξανά στην Αίγυπτο,

στα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 11ου αι. π.Χ. Ένας άλλος θαλάσσιος δρόμος, που διηγείται με γλαφυρότητα ο Ομηρος στην Οδύσσεια (ξ 256-262) και, επομένως, αναφέρεται στο χρονικό διάστημα γύρω στα

700 π.Χ., φανερώνει την πορεία από την Κρήτη προς το Δέλτα του Νείλου μέσα σε πέντε μόνο μέρες με ούριο άνεμο: «*την έβδομη μέρα μπαρκάραμε απ' την πλατιά την Κρήτη και πλέαμε εύκολα με καλό βοριά κυλώντας με το ρεύμα των κυμάτων... σε πέντε μέρες φτάσαμε στην Αίγυπτο και δέσαμε στην εκβολή του Νείλου τα πλοία μας με τα αμφισπειροειδή άκρα*».

Μεταλλουργία

Εάν οι χρονολογήσεις που κατά καιρούς έχουν δοθεί σε ορισμένα μετα-

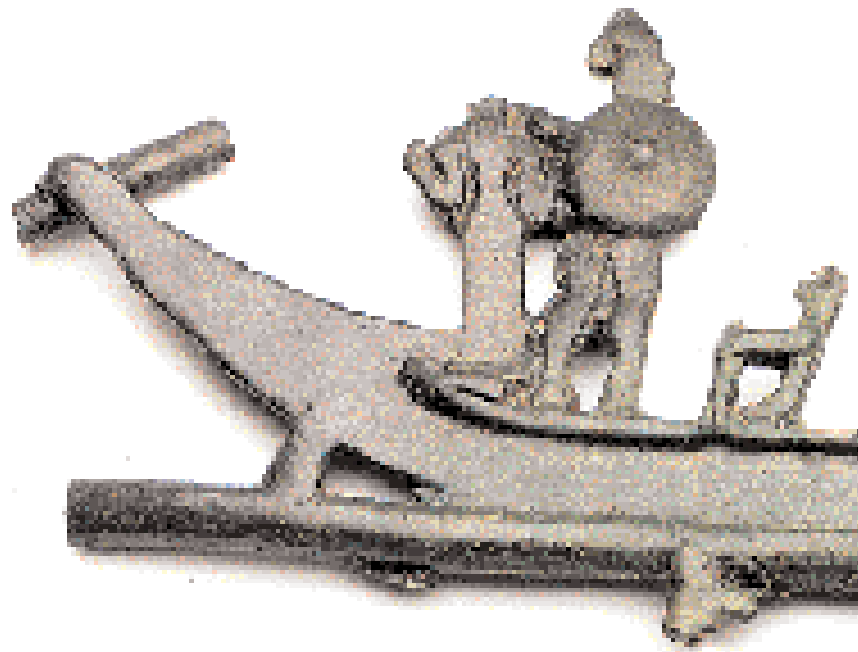
λικά τέχνηρα τα οποία έχουν βρεθεί στην Κρήτη και την Κύπρο, είναι ορθές, τότε η μεταλλουργία είναι περισσότερο ικανή να διαγράψει τις επαφές μεταξύ των δύο νησιών και τη χρονική συνέχεια επικοινωνίας τους. Αυτό τουλάχιστον δηλώνεται από μια σύγκριση ανάμεσα στους χάλκινους ραβδωτούς τρίποδες από την Κύπρο και από την Κρήτη. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγεί και η σύγκριση των ευρημάτων και από τα δύο νησιά χάλκινων λεβήτων, λεκανών ή φιαλών με τις χαρακτηριστικές τοξωτές λαβές που απολήγουν σε άνθος λωτού.

Επίσης μια σειρά από χάλκινες πρόχους της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (11ος-9ος αι. π.Χ.) με λωτόσχημη διακόσμηση στη λαβή υπήρξαν δημιουργίες Αιγυπτίων τεχνιτών που, πιθανότατα μέσω της Συροπαλαιστίνης, έφθασαν στην Κύπρο, την Κρήτη και το Αιγαίο (Θήρα, Εύβοια, Πελοπόννησος). Από αυτές οι περισσότερες έως σήμερα, και μάλιστα οι πιο πρώιμες, έχουν βρεθεί στον Ιθαίον Αντρο.

Εάν χρειαζόταν να ορίσει κανείς την κυρίαρχη θεότητα στην Κύπρο κατά την Υστερη Χαλκοκρατία, δεν θα δυσκολευόταν, νομίζω, να καταλήξει στη γυμνή θηλυκή θεότητα, μόνη ή κουροτρόφο. Αν, ωστόσο, αναρωτιόταν τι συμβαίνει στην Πρώιμη Επο-

Στη Θάλασσα των Πολιτισμών: από τους «σκοτεινούς αιώνες» στο λυκαυγές του αρχαϊκού ελληνικού κόσμου

► **Χάλκινο διακοσμητικό εξάρτημα υποσκελής από τους βασιλικούς τάφους της Σαλαμίνας, Κύπρος. Κνυροαρχαϊκή εποχή. Στο κέντρο του μεταλλίου αποδίδεται «ανατολίζονσα» γυμνή γυναικεία μορφή με πλούσια κόμμη, περιτοιγιάζόμενη από λεοντόγρνα, λέοντες και βοοειδή. Λευκωσία, Κνυριακό Μοναστήρι.**

ταραχή

κή του Σιδήρου, θα κατέληγε ότι, ανάμεσα σε άλλες ανδρικές θεότητες, η κυρίαρχη γυναικεία θεότητα παρουσιάζεται ντυμένη και με υψωμένα χέρια, δηλαδή, στον κατ' εξοχήν κρητομυκηναϊκό τύπο. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο τύπος αυτός εισάγεται στην Κύπρο με τους επήλιδες Αχαιούς της Κρήτης και της Πελοποννήσου, τουλάχιστον από τις αρχές του 11ου αι. π.Χ.

Είναι φανερό ότι μάλλον ο χαρακτήριζός της περιόδου ως «σκοτεινής» θα πρέπει σιγά σιγά να διαφοροποιηθεί και ίσως να αλλάξει αργότερα,

όταν η ανασκαφική έρευνα θα έχει προσθέσει, πιθανότατα, περισσότερα στοιχεία για την περίοδο του 11ου και του 10ου αι.π.Χ., όπως βλέπει κανείς και από το Λευκαντί της Εύβοιας.

Στην Ανατολική Μεσόγειο ο αστικός πολιτισμός και η γραμματοσύνη επεβίωσαν —εκτός από την Αίγυπτο— στην Κιλικία, τη Συρία και την Παλαιστίνη. Μια ισχυρή παράδοση χεττιτικού πολιτισμού φαίνεται ότι συνέχισε να δεσπόζει από την Κιλικία έως τη βόρεια Συρία. Αραμαίοι σύχναζαν στη νότια Συρία, ενώ παλιοί κάτοικοι της Χαναάν και άλλες ανομοιο-

γενείς ομάδες από τη συροπαλαιστνιακή περιοχή συγκεντρώθηκαν στη λωρίδα ανάμεσα στην ακτή της Μεσογείου και το όρος Λίβανος, όπου άκμαζαν οι πόλεις-κράτη της Βύβλου, της Σιδώνας και της Τύρου, οι οποίοι θα γίνονταν πασίγνωστοι με το όνομα Φοίνικες που τους χάρισαν οι Έλληνες. Οι Φοίνικες δεν προσδιορίζονταν ως λαός, αλλά ως κάτοικοι της γης Χαναάν ή, κυρίως, ως κάτοικοι μεμονωμένων πόλεων (Τύριοι, Σιδώνες κ.λπ.) και φαίνεται ότι δεν έφτασαν σε μορφή πολιτικής ενότητας, αντίθετα με τους Έλληνες.

▲ *Χάλκινη «ασπίδα» από την Ελεύθερα, νεκρόπολη Ορθής Πέτρας. Χρονολογείται μεταξύ 820/800 και 730/710 π.Χ.. Στο κέντρο της δεσπόζει, πλαστικά αποδομένη, μια κεφαλή λιονταριού, που τα μπροστινά του πόδια —με πέντε σχεδόν ανθρώπινα δάκτυλα, που παραπέμπουν σε βορειοσυριακά οχήματα— ακουμπούν πάνω σε αντικρισιές σφίγγες. Ανάλογες «ασπίδες» έχουν βρεθεί και σε άλλα μέρη της Κρήτης. Θεωρούνται έργα Κρητικών καλλιτεχνών εμπνευσμένα από ασυριακά κυρίως πρότυπα. Ρέθυμνο, Αρχαιολογικό Μουσείο.*

▲ *Σωζόμενο τμήμα χάλκινου τριποδικού υποστήτη: παράσταση πλοίων με κοπηλάτες και δύο μορφές στην πρόμνη. Από το Ιδαίον Αντρο. Τέλη 8ου αι. π.Χ. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο (φωτ.: «Αρμενίζοντας στο χρόνο», Εκδ. «Καπόν»).*

◀ *Υστερος Προτοκορηνθιακός χάλκινος ραβδωτός τρίποδας. Βρέθηκε σε θαλαμοειδή τάφο στην Κνωσό, στη θέση Αμπελόκηποι. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.*

Νοτιότερα της Χαναάν, στη Λωρίδα της Γάζας, οι εγκατεστημένοι Λαοί της Θάλασσας με άλλες ομάδες όριζαν τη Φιλισταία–Παλαιστίνη, ενώ ανατολικά των Φιλισταίων και της Χαναάν, κατά τον 12ο αι. π.Χ. σύμφωνα με τη θεωρία της διείσδυσης, εγκαθίσταται βαθμιαία οι Ισραηλίτες. Γύρω στο 1000 π.Χ. έχουν δημιουργήσει το ισραηλιτικό βασίλειο, το οποίο διασπάστηκε αργότερα σε δύο τμήματα: στο βόρειο βασίλειο του Ισραήλ και το νότιο βασίλειο της Ιουδαίας. Ισχυροί βασιλείς του Ισραήλ, όπως ο Σαούλ, ο Δαβίδ και ο Σολομών, στη διάρκεια του 10ου αι. π.Χ. διατηρούν σχέσεις με έντονες διακυμάνσεις, κυρίως με τους Φιλισταίους αλλά και με τους βασιλείς των σημαντικών παραλιακών πόλεων βορειότερα.

Από τα τέλη του 10ου αι. και σε όλη τη διάρκεια του 9ου και 8ου αι. π.Χ., η βαθμιαία βελτίωση των συνθηκών ζωής έκανε και τις θαλάσσιες επικοινωνίες συστηματικότερες, παρά τους κινδύνους που εξακολουθούσαν να ελλοχεύουν.

Στην ανάπτυξη των θαλασσιών οδών θα συνέτεινε σίγουρα η ανάγκη για πρώτες ύλες, κυρίως σε μέταλλα (χαλκό και σίδηρο), που θα ώθησε άρχοντες να ναυλώσουν πλοία καλοτάξιδα και σωστά επανδρωμένα, ικανά να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους και να προωθήσουν το εμπόριο. Ένα εμπορικό της Εποχής του Σιδήρου μάλλον δεν θα διέφερε πολύ από το πλοίο του ναυαγίου στο Uluburun, μυκηναϊκής εποχής. Θα είχε τετράγωνα πανιά, μεγάλο κατάρτι, ένα πρωταίο ιστό και μία σειρά κουπιά, καθώς και πηδάλιο. Τα γεωμετρικά αγγεία μάς δίνουν την εικόνα τέτοιων πλοίων, όπως εξάλλου και πολεμικών πλοίων με είκοσι και με πενήντα κουπιά – πλοία με πάνω από δέκα μέτρα μήκος και τρία πλάτος. Πρωτοπόροι από την πλευρά του Αιγαίου φαίνεται να ήταν οι Ευβοείς και ακολουθούσαν οι Κυκλαδίτες και οι Ρόδιοι.

Κοσμοπολίτες ταξιδευτές

Τεχνίτες, καλλιτέχνες, μουσικοί και γιατροί–ίερείς είναι ορισμένα από τα επαγγέλματα που, εκτός από τους εμπόρους, φαίνεται ότι μετακινούνταν για διάφορους λόγους τόσο κατά την Εποχή του Χαλκού όσο και κατά την Εποχή του Σιδήρου. Ήδη από την Εποχή του Χαλκού, η μετακίνηση τεχνιτών τουλάχιστον σε περίοδο ειρήνης φαίνεται να μη συναντούσε δυσκολίες. Επιστολές από το Μάρι (Μεσοποταμία) κάνουν λόγο για έναν αρχιτέκτονα ή για έναν μεταλλουργό που μετακινείται χωρίς να εμποδίζεται από την κεντρική εξουσία, μολονότι γνωρίζουμε ότι στο Μάρι πάλι οι τεχνίτες οργανώνονταν από τους βασιλείς σε κινητά συνεργεία, ώστε να εργάζονται όπου υπήρχε δυνατότητα ή ανάγκη. Τον 10ο αι. π.Χ. ο βασιλιάς Χιράμ της Τύρου έστειλε τεχνίτες στον Σολομώντα για το κτίσιμο του ναού της Ιερουσαλήμ. Στο μυθιστόρημα του Αχικάρ, ο φαραώ της Αιγύπτου παραγγέλλει στον βασιλιά της Νινευί να του στείλει έναν αρχιτέκτονα. Ασσύριοι τεχνίτες φαίνεται ότι εργάζονταν στην Urartu. Τα ομηρικά έπη

επίσης μάς παρέχουν μια εικόνα δυνατότητας μετακίνησης για τους τεχνίτες. Ένας ποιητής, ο Εύμηλος, ταξίδεψε με τον Αρχία, τον αρχηγό των Κορινθίων, στα τέλη του 8ου π.Χ., κατά την περίοδο ίδρυσης των Συρακουσών (Παυσανίας, Ελλ. Περιηγ. Β,1). Ο Ονομάκριτος ο Λοκρός, γιατρός, μάγιστρος και καθαρτής, ταξίδεψε στην Κρήτη στα τέλη του 8ου ή τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. Αργότερα, ένα ακόμα επάγγελμα θα προστεθεί στην κατηγορία των οδοιπόρων: Έλληνες και Κάρες, κυρίως, μισθοφόροι θα αναζητήσουν την τύχη τους στην Ανατολή και την Αίγυπτο.

Κύμα φυγής

Τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα Φιλισταίων, Ισραηλιτών, Φοινίκων και Αραμιαίων φαίνεται ότι υπήρξαν κύριοι λόγοι διείσδυσης της αιγυπτιακής παρουσίας στην περιοχή, τουλάχιστον έως τον 9ο αι. π.Χ., στη διάρκεια του οποίου αναδεικνύεται μια ακόμα μεγάλη δύναμη στην Ανατολή: η Ασσυρία, ουσιαστικά μια πρώτη παγκόσμια δύναμη, με ισχυρό στρατό, ήδη κατά τη βασιλεία του Ασουρναρσιπάλ (884–858 π.Χ.) έχει φθάσει στις ακτές της Μεσογείου, και επί Σαλμανάσαρ Γ' (858–824 π.Χ.) η Τύρος και η Σιδώνα έγιναν φόρου υποτελείς (841 π.Χ.), όπως επίσης, επτά χρόνια αργότερα (834 π.Χ.), η Ταρσός της Κιλικίας. Πολύ πιθανόν ο φόβος της επερχόμενης ασσυριακής κυριαρχίας να δημιούργησε στη βόρεια και τη δυτική Συρία, αλλά και στην Κιλικία και στις παραλιακές πόλεις της φοινικικής ακτής, ένα πρώτο κύμα φυγής. Δεν είναι τυχαίο ότι τότε συμπίπτει η μετακίνηση των Φοινίκων προς την Κύπρο, όπου το Κίτιο γίνεται φοινικική πολιτεία.

Οι μετακινήσεις πληθυσμών προς τη Δύση θα ακολουθήσαν τους εμπορικούς θαλάσσιους δρόμους που η χρήση τους είχε αρχίσει να γίνεται συστηματική από τα τέλη του 10ου και τις αρχές του 9ου αι. π.Χ. και μετά. Μια βέβαιη θαλάσσια διαδρομή από τις ακτές της Συροπαλαιστίνης ή της Κιλικίας προς την Κύπρο, τη νοτιοδυτική Μικρά Ασία, τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη, θα διχαζόταν, ίσως, στο ΒΑ άκρο του νησιού, άλλοτε περιπλέοντας τη βόρεια Κρήτη και άλλοτε, συχνότερα, περιπλέοντας τη νότια ακτή του νησιού, θα έφτανε στον Κορμό, και στη συνέχεια στην ακτή της Κυρηναικής απ' όπου, ακολουθώντας την ακτογραμμή της βόρειας Αφρικής, θα έφτανε έως τις Ηράκλειες Στήλες και έξω από αυτές. Το νότιο αυτό δρόμο θα τον γνώριζαν και οι Αιγαιοπελαγίτες έμποροι.

Οι σχέσεις, εμπορικές, ιδεολογικές

► **Ιππαιε-κίρων από το βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού. Στον τύπο αυτών αγγείων ονομαζονται δημιουργικά, τον 9ο και 8ο αι., η πλούσια κρητική φαντασία και λεπτότητα με τα κρητικά διακοσμητικά μοτίβα – αναμνήσεις από το μινωικό παρελθόν, μπουλιασμένες με κρητικά και ανατολικά στοιχεία. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.**

ή άλλες, και οι θαλάσσιες διαδρομές μεταξύ Συροπαλαιστίνης, Κύπρου, Δωδεκανήσου και Κρήτης, για το χρονικό αυτό διάστημα από το δεύτερο μισό του 9ου και το πρώτο μισό του 8ου αι. π.Χ., γίνονται περισσότερο απτές από μια σειρά αρχαιολογικά ευρήματα, όπως π.χ. τα τρίλοβα ληκύθια που έχουν βρεθεί στην κεντρική και την ανατολική Κρήτη και που θα μπορούσαν να είναι απόγονοι – ως προς το σχήμα και τις αυλακώσεις ή τις επιβητες ραβδώσεις – Υστεροκυπριακών ΙΙΙ (ΥΚ ΙΙΙ) και Κυπρογεωμετρικών Ι (ΚΓ Ι) ληκύθων και οινοκόων. Να πρόκειται, μήπως, για έναν προάγοντο της ισχυρότερης μίμικων και κυπριακών ληκύθων Κρήτες για να π ο θ ε τ η ο εντός τους πρ εντα κρητικής ραγωγής; Η Κητη, άλλωστε, είναι μακρά παράδοστα παράγωγ μίμικων υπρου και τις ιευτικές ιδιότητες, όπως γνωρίζουμε και από το ειδώλιο της γνωστής μινωικής θεάς, καθώς επίσης και σε βότανα και θεραπευτέ (Πολύειδος, Επιδος).

Ο γνωστός πτηνόμορφου σφίλης κατά τ στο Αιγαίο κ

▼ **Σχηματοποιημένη αναπαράσταση πλοίου με πανιά και κουπιά σε ψευδότομο αμφορίσκο από την Αοίνη. Μέσα 12ου αι. Ναύπλιο, Αρχαιολογικό Μουσείο (φωτ.: «Αρμενίζοντας στο χρόνο», Εκδ. «Καπόν»).**

◀ Πήλινο ειδώλιο της μινωικής θεάς των Μηκώνων. Τη σιεφάνη της κεφαλής κοσμοούν τρεις κάλκες της παπαρούνας Μήκων η Υινοφόρος. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

▼ Χρυσό πλακίδιο των Κυπρογεωμετρικών χρόνων, από την Παλαίπαφο. Η ενδεδυμένη θεά, με αναιολικές και κρητικές επιδράσεις, έχει μακριά κόμμη, πόλο στην κεφαλή και κρατά φνιά στα δύο της χέρια. Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.

▲ Πρωτογεωμετρικό τρίλοβο ληκέθιο, από τον Πριλιά (Κρήτη). Το σχήμα του θνιμίζει αντιστραμμένη κάψα μήκωνος υινοφόρου, που έχει χαραχτεί και το γαλακτώδες υγρό της (οι επίθετες διακοσμητικές ραβδώσεις που καταλαμβάνουν το σώμα του αγγείου) τρέχει προς τα κάτω. Τα αγγεία αυτά φαίνεται ότι περιείχαν όπιο για θεραπευτικούς κυρίως λόγους, όπως υποδηλώνει το φίδι (σύμβολο χθόνιο και ιαματικό) που αποδίδεται ανάγλυφα κάτω από τη λαβή. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

► Φαγεντιανό ειδώλιο της αιγυπτιακής θεότητας Πια-Σεκέρ, από το βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού. Προέρχεται από τη Συροπαλαιστίνη και εντοπίστηκε ανάμεσα σε άλλα κτερίσματα πλούσιας νηπιακής τάξης τον 700 π.Χ. Ο Πια-Σεκέρ είναι ένα οννηθισμένο θέμα για φνλαχτιά, διαδομένο στην Αν. Μεσόγειο ήδη από τα μέσα του 9ου αι., όπως στο Λευκαντί της Εύβοιας. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

όσο και στην Κρήτη και την Κύπρο, συνεχίζεται και στον 9ο και 8ο αι. π.Χ. είτε ατόφιος είτε ως ιππαλεκτρών. Ο ιππαλεκτρών είναι αποτέλεσμα της πλούσιας κρητικής δημιουργικής φαντασίας και λεπτότητας, σε συνδυασμό με κυπριακά διακοσμητικά μοτίβα. Οι ιππαλεκτρώνες και οι πτηνόμορφοι ασκοί αυτής της περιόδου διαθέτουν μια εξαιρετικά ισχυρή ανάμνηση διακοσμητικών μοτίβων και τυπολογικών χαρακτηριστικών της κρητομυκηναϊκής τέχνης. Θα έλεγε κανείς ότι η Κρήτη ξαναθυμάται το μινωικό (μυκηναϊκό) παρελθόν, εμβολιασμένο με κυπριακά και ανατολικά στοιχεία.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει μια χάλκινη «ασπίδα» τύπου Ιδαίου Αντρου, που βρέθηκε στην Ελεύθερνα. Η χρονολόγησή της ανάμεσα στο 820/800 και 730/710 π.Χ. θεωρείται βέβαιη. Φαίνεται ότι δεν μπορεί να ήταν χρηστική ασπίδα. Η εσωτερική της επιφάνεια δεν απέδωσε κανένα ίχνος φθαρτού υλικού (δέρματος ή ξύλου) του οποίου θα μπορούσε να είχε χρησιμεύσει ως επένδυση. Η γωνίωση, με την ελαφρά ανύψωση στο άκρο της περιφέρειας του αντικειμένου, εγείρει σοβαρές υποψίες ότι δεν πρόκειται για άντυγα ασπίδας, αλλά, πιθανότατα, για περιχειλίσμα σε καπάκι χάλκινου, προφανώς, λέβητα του τύπου με τους γωνιώδεις ώμους, πολλοί από τους οποίους βρέθηκαν μέσα στο ίδιο ταφικό σύνολο.

Τόσο η κεφαλή του λιονταριού στις λεπτομέρειές της όσο και η διαμόρφωση της προτομής και των πρόσθιων ποδιών, με πέντε σχεδόν ανθρώπινα δάκτυλα αντί για τα συνήθη των αιλουροειδών, παραπέμπουν σε βορειοσυριακά σχήματα, όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί στον ύστερο 9ο και τον 8ο αι. π.Χ. Η γυμνή Πότνια με τα αθωρικά χαρακτηριστικά της κεφαλής (μεγάλα μάτια, φενάκη με ελικοειδείς απολήξεις), που πατά στο λαιμό και τη ράχη του προβαλλόμενου ζώου, έχει ως πρότυπα αντίστοιχες μορφές, όπως τη γυναικεία από το τμήμα της χάλκινης ιπποσκευής του 9ου αι. π.Χ., που βρέθηκε με τον Ιερό της Ηρας στη Σάμο έχει όμως αραμαϊκή καταγωγή, γεγονός που διαπιστώνεται και από την επιγραφή που είναι χαραγμένη πάνω του.

Σε συγγένειες και ομοιότητες με αντίστοιχα κυπριακά παραδείγματα παραπέμπει ένα ζευγάρι σιδερένιων κρατευτών με αρκετούς οβελούς και τμήματά τους που βρέθηκαν σε θαλαμοειδή τάφο της Ελεύθερνας και χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 8ου αι. π.Χ. Το ελευθερινιώτικο παράδειγμα, πρωιμότερο από τα μέχρι σήμερα γνωστά, διαθέτει το γενικό, αφηρημένο σχήμα καμπύλων ακρόπρυμων των πλοίων της εποχής.

Σε δύο, αρκετά ταλαιπωρημένα και τσαλακωμένα, χρυσά ορθογώνια ελάσματα από τη νεκρόπολη της Ελεύθερνας, διακρίνονται, έστω και με δυσκολία, μινωικά θέματα, όπως η ενδεδυμένη Θεά με Υψωμένα Χέρια και πόλο στην κεφαλή, αποδομένη κατ' ενώπιον, με ένα μυθικό, προφανώς, ζώο στο κάτω τμήμα μπροστά της. Και τα δύο χρονολογούνται, πιθανότατα, στα Πρωτογεωμετρικά Β/Πρώιμα Γεωμετρικά (ΠΓ Β/ΠΓ) χρόνια. Ως προς τη γενική μορφή τους, τα ελάσματα φέρνουν στο νου τα αντίστοιχα ΚΓ1 πλακίδια από την Παλαίπαφο της Κύπρου, με την ενδεδυμένη θεά, που φέρει ανάλογο πόλο, να αποδίδεται εδώ σε κατατομή προς τα δεξιά.

Τα αμφορόσχημα ληκύθια από φαγε-

ντιανή με την κυανόχρωμη εφυάλωση, που βρέθηκαν σε Μεσογεωμετρικά/Υστερογεωμετρικά (ΜΓ/ΥΓ) ταφικά σύνολα στη νεκρόπολη της Ελεύθερνας, πιθανότατα κατασκευασμένα το πρώτο μισό του 8ου αι. π.Χ., μιλούν με το δικό τους τρόπο για τις εμπορικές ή άλλες σχέσεις, άμεσες ή έμμεσες, της Κρήτης με την παραγωγή τους χώρα, πιθανότατα την περιοχή της Ασσυρίας. Στην Ελεύθερνα βρέθηκε, επίσης, περίαπτο ΜΓ/ΥΓ χρόνων από φαγεντιανή, της αιγυπτιακής θεότητας Sekhmet. Το ότι η επιγραφή στην πλάτη της θεότητας δεν είναι ιερογλυφική, υποδηλώνει, πιθανότατα, την προέλευσή του από τη Συροπαλαιστίνη.

Όλα τα παραπάνω ευρήματα δηλώνουν με σαφήνεια τις σχέσεις της συροφαινικικής περιοχής –μέσω της Κύπρου– με την Κρήτη, στη σχετικά ήρεμη περίοδο μετά τον Σαλμανάσαρ Γ' (824 π.Χ.) και την αρχή της βασιλείας του Τιγκλαθπιλισάρ Γ' (745 π.Χ.) στη Συροπαλαιστίνη.

Ελληνες και Φοίνικες: Προς τη Δύση

Η σχετική ηρεμία και η σταθεροποίηση των θαλάσσιων επικοινωνιών στην Ανατολική Μεσόγειο φαίνεται να έδωσαν το έναυσμα για μια επέκταση των θαλασσιών οδών προς τη Δύση σε μονιμότερη βάση.

Από τα δεδομένα που διαθέτουμε σήμερα, πιθανότατα, οι λόγοι που οι δρόμοι αυτοί «μοιράστηκαν» ανάμεσα στους Φοίνικες και τους Ελληνες είναι, ουσιαστικά, γεωγραφικοί. Ο νότιος δρόμος (Συροπαλαιστίνη-Κύπρος-Νότια Κρήτη-Κερνηναϊκή-Καρχηδόνα-Ηράκλειος Στήλες-Ταρτησσός) χρησιμοποιήθηκε κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, από τους Φοίνικες, ενώ ο βόρειος (Συροπαλαιστίνη-Κύπρος-νότια Μ. Ασία-Ρόδος-Κρήτη ή/και Κυκλάδες-Εύβοια-Κύθηρα-Ιόνια νησιά-Σικελία-Ετρουρία-Φώκαια-Βαlearίδες-Ισπανία-Ηράκλειος Στήλες-Ταρτησσός) κυρίως από τους Ελληνες, αρχικά δηλαδή Κύπριους και Ευβοείς. Τα σημεία συνάντησης ή διακλάδωσης των δρόμων (α) ανάμεσα στη νότια Κρήτη και την Κερνηναϊκή και (β) κυρίως ανάμεσα στην Καρχηδόνα και τη Σικελία, συντροφικά στην αρχή, έμελλε πολύ αργότερα, στη δεύτερη περίπτωση, να αποτελέσουν πεδίο σύγκρουσης. Το βέβαιο είναι ότι γύρω στο 770 π.Χ. οι Ευβοείς είχαν ήδη εγκατασταθεί στις Πιθηκούσες και νησιώτες ίδρυαν, πιθανότατα το 734 π.Χ., τη Νάξο στη Σικελία, γεγονότα που ταιριάζουν χρονολογικά με τα αντίστοιχα ανασκαφικά δεδομένα της Καρχηδόνας σε αμιλλόμενους μεταξύ τους ναυτικούς λαούς στην προσπάθειά τους για την εκμετάλλευση, αρχικά, των μεταλλευτικών πόρων της Δύσης.

Αλφαβητική γραφή

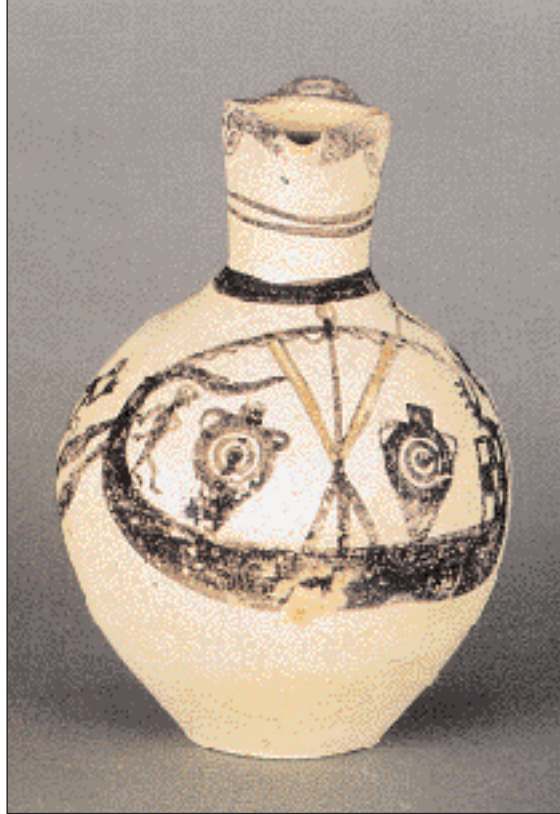
Ισως το πιο ενδιαφέρον κεφάλαιο στην ιστορία του πολιτισμού γενικότερα φαίνεται ότι ξεκινά λίγο πριν ή στις αρχές του 8ου αι. π.Χ. και αφορά τις σχέσεις των Ελλήνων με τους Φοίνικες. Η ελληνική γλώσσα γραφόταν στην Κύπρο με τον μυκηναϊκό τύπο, δηλαδή συλλαβικά (κυπροσυλλαβικά). Το φοινικικό σύστημα γραφής, στοιχείο για το οποίο έχουν αποκαλυφθεί ήδη από τον 12ο αι. π.Χ., πολύ

πιο εξελιγμένο από το συλλαβικό τύπο, δεν περιείχε φωνήεντα. Η ύπαρξη της επιγραφής σε φοινικική γλώσσα και γραφή πάνω σε χάλκινη φιάλη από την Κνωσό, που χρονολογείται γύρω στο 900 π.Χ., δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως ένδειξη για μια τόσο πρώιμη υιοθέτηση της συγκεκριμένης γραφής στο νησί, μολονότι, απ' όσο γνωρίζουμε, το αλφάβητο της Κρήτης είναι από τα πρωιμότερα. Ωστόσο, η Κρήτη θα μπορούσε να είναι ο τόπος υιοθέτησης του φοινικικού συστήματος γραφής της ελληνικής γλώσσας, με όλες, φυσικά, τις αλλαγές και προσθήκες που συντελέστηκαν τους επόμενους αιώνες για να αποτελέσουν το ελληνικό αλφάβητο, από το οποίο γεννήθηκε και το λατινικό (από τους Χαλκιδείς αποίκους της Ιταλίας).

Δεύτερο κύμα φυγής

Ένα δεύτερο κύμα μετατόπισης ανθρώπινου δυναμικού από την Ανατολή προς την Κύπρο, τα Δωδεκάνησα, την Κρήτη και το Αιγαίο φαίνεται ότι ξεκίνησε ήδη επί Τηγκλαθπιλιάρ Γ' (745–727 π.Χ.), ο οποίος, αφού συνέτριψε τη δύναμη της Urartu, υπέταξε την Τύρο και τη Βύβλο, αφήνοντας στον Σαργκόν Β', που τον διαδέχτηκε πέντε χρόνια αργότερα (722–705 π.Χ.), να ολοκληρώσει τις κατακτήσεις του. Ακόμη και η Κύπρος φαίνεται να εξαρτάται από τον Ασσύριο βασιλιά, όπως φαίνεται από μια στήλη που τον παριστά και η οποία βρέθηκε στο Κίτιο, σήμερα στο Μουσείο του Βερολίνου. Γύρω στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. έμελλε να τελειώσει και η ηγεμονία των Ευβοέων στους θαλάσσιους δρόμους της Μεσογείου, ανατολικής και δυτικής, με τον πόλεμο για το Λιλάντιο Πεδίο. Αντικαταστάτες τους σε Ανατολή και Δύση εμφανίζονται πια οι Κορινθιοί, ενώ οι Ρόδιοι, των οποίων οι σχέσεις με την Κρήτη ήταν παλιές και δοκιμασμένες, ίδρυσαν μαζί με Κρήτες τη Γέλα στη Σικελία, γύρω στο 690 π.Χ.

Πλήθος κυπριακές λήκυθοι και ληκύθια, και το περιεχόμενό τους, ταξιδεύουν σε λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου, αλλά και στη Δύση. Στα Δωδεκάνησα και την Κρήτη βρίσκο-

◀ **Κυπριακή οινόχρηστη με παρόμοιαση εμπόρου πλοίου που μεταφέρει αμφορείς, 7ος αι. π. Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (φωτ.: «Αρμενίζοντας στο χρόνο», Εκδ. «Καπόν»).**

νται διασπαρμένα σε διάφορες περιοχές, συνήθως σε ταφικά σύνολα ως κτερίσματα. Η ευρύτατη διάδοσή τους δεν έμεινε χωρίς μιμήσεις. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, οι Κρήτες αντέγραψαν τόσο το σχήμα όσο και τα διακοσμητικά μοτίβα, ακόμη και τα μεγέθη των αντίστοιχων κυπριακών σε τέτοιο βαθμό ώστε ορισμένες φορές, ιδιαίτερα αν έχει ταλαιπωρηθεί το αγγείο, είναι δύσκολο να ορίσει κανείς αν πρόκειται για πρωτότυπο ή αντίγραφο. Τα παράγωγα προϊόντα της πλούσιας χλωρίδας του νησιού ήταν ικανά να ανταγωνιστούν κυπριακά ή ανατολίτικα προϊόντα. Σ' αυτήν την περίπτωση, το «σήμα κατατεθέν» θα έπρεπε να κατασκευασθεί στην Κρήτη κατ' απομίμηση του πρωτοτύπου.

Σειρά χάλκινων φιαλών από την Ελεύτερνα σηματοδοτούν τη σχέση με την Ανατολή, π.χ. οι φιάλες με ομφαλό και οι φιάλες με έκτυπες γλώσσες ή αυτές με Ω-σχημη λαβή. Φιάλες φοινικικού τύπου παρουσιάζονται και στην Κρήτη, π.χ. η χάλκινη φιάλη από την Ελεύτερνα, με τις εξαιρετικές παραστάσεις των δύο ζωφόρων της: της μικρότερης εσωτερικής με βοοειδή και λέοντες καθώς και τοξότες σε σκηνές

κυνηγιού. Οτι πρόκειται για ένα έργο-αμάλαμα θεμάτων και σκηνών από διαφορετικά έργα, δεν υπάρχει αμφιβολία.

Μια χάλκινη χέρνιβα-λεκάνη παρουσιάζει επίσης επιμέρους στοιχεία που δείχνουν ότι πρόκειται για αμάλαγμα. Στοιχεία αιγαιακά, κυπριακά και συροφοινικικά μπορούν να ξεχωρίσουν με σχετική βεβαιότητα. Το μοτίβο της γυναικείας μορφής με τα ψάρια παραπέμπει σε αιγαιακά πρότυπα. Η γυναικεία καθιστή μορφή, αλλά και ο απλός, απέρριτος θρόνος και το υποπόδιό του μοιάζουν με ανάλογα πρωτοαρχαϊκά και αρχαϊκά έπιπλα του ελληνικού χώρου, ενώ, αντίθετα, τόσο το τραπέζι μπροστά από την καθιστή γυναικεία θεότητα όσο και το διακοσμητικό φυτικό θέμα γύρω από τη ζωφόρο παραπέμπουν στην πέτρινη σαρκοφάγο του Αχιράμ από τη Βύβλο, σήμερα στο Μουσείο της Βηρυτού. Τέλος, η μικρή οινόχρηστη δεξιά πάνω στο ξύλινο έπιπλο αποδίδει αγγεία φοινικικά.

Μία άλλη παράμετρος των σχέσεων με τη Συρία, τη Φοινίκη και την Αίγυπτο από τα τέλη του 8ου και σε όλη τη διάρκεια του 7ου αι. π.Χ. γίνεται εναργής μέσα από μια σειρά αντικειμένων από φαγεντιανή. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται ειδώλια και περιαιπτο των αιγυπτιακών θεοτήτων Sekhmet και Nefertum, αντίστοιχα, που βρέθηκαν στο «ιερό των τριών πεσσών» του ναού Β στον Κομμό. Η λατρευτική-αναθηματική παράμετρος των ειδωλίων του Κομμού, η δίχως άλλο αναθηματική των ειδωλίων της Αρνισού και της Καμίρου και η αποτροπαϊκή-συμβολική του βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού είναι πολύ ενδιαφέρουσες για τις σχέσεις που υποδηλώνει η παρουσία τους, είτε αυτά ανήκαν σε περαστικούς Ανατολίτες εμπόρους, είτε σε Ανατολίτες εγκατεστημένους στην Κρήτη και τη Ρόδο, είτε, τέλος, σε Κρήτες με ευρείς θρησκευτικούς προσανατολισμούς. Το ίδιο θα μπορούσε να πει κανείς και για τα σύγχρονά τους ειδώλια που βρέθηκαν στην Κρήτη, όπως, π.χ., του Ptah-Seker, του Bes, προστάτη της μητέρας και του νεογέν-

νητου, ή της Ασάρτης. Η διασπορά των ειδωλίων και των περιαιπτών αυτών στην Κρήτη είναι μεγάλη (Ελεύτερνα, Κνωσός, Ινατος, Κομμός) και αναρωτιέται κανείς αν πρόκειται για μεμονωμένα παραδείγματα ή αν υπήρχε μια συστηματικότερη διάδοση του ιδεολογικού τους υπόβαθρου και των πεποιθήσεων που τα συνόδευαν.

Η αυγή του αρχαϊκού Ελληνισμού

Η πληθώρα των αντικειμένων που χρονολογούνται από το τελευταίο τρίτο του 8ου αι. και τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. δίνει μια εικόνα για την αύξηση του αριθμού τους και τη διάχυσή τους προς τα Δωδεκάνησα, την Κρήτη και το Αιγαίο. Όμως, τι ακριβώς είναι αυτό που οδήγησε στην άνθηση του ανατολιζόντος ρυθμού όχι μόνο στην Κρήτη και τα Δωδεκάνησα αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα, είναι δύσκολο να πει κανείς. Ίσως οι λόγοι είναι πολλοί.

Πάντως, ο χαρακτήρας του ανατολιζόντος ρυθμού από τα τέλη του 8ου και μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. είναι διαφορετικός από τον πρωτοανατολιζόντα χαρακτήρα του ρυθμού της Κρήτης (τελευταίο τέταρτο του 9ου α. π.Χ.), στον οποίο πρωταγωνιστικό, νομίζω, ρόλο δεν παίζει μόνο η Ανατολή ούτε μόνο οι μετακινήσεις ομάδων τεχνιτών, ιερέων, μουσικών κ.λπ. προς την Κρήτη. Σ' αυτόν, κυρίαρχο ρόλο επίσης διαδραμάτισε το παρελθόν (μινωικό στην Κρήτη και μυκηναϊκό στην Κύπρο), το οποίο, εμβολιασμένο από τις σχέσεις με την Ανατολή—δηλαδή τη Συροπαλαιστίνη, με τα αιγυπτιακά πολιτισμικά στοιχεία που είχαν παρεισφρήσει σ' αυτήν—, ξανααυριζεί με ουσιαστικό ρόλο, μέσω της Κύπρου και των βασιλείων που ιδρύθηκαν εκεί από τον 11ο αι. π.Χ. και μετά, προς τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη. Αντίθετα, στον ανατολιζόντα ρυθμό οι μνήμες και τα αμαλγάματα συμπορεύονται με την πυκνώση των σχέσεων με την Ανατολή και συγχωνεύονται σε ένα κράμα με ευρύ γεωγραφικό πεδίο.

Από τα μέσα πια, μόνο, του 7ου αι. π.Χ., όταν η μετριασμένη σε ένταση δύναμη της ανατολίτικης παραγωγής και επίδρασης και η δημιουργικότητα των τοπικών εργαστηρίων της Κύπρου, της Ρόδου και της Κρήτης (αλλά και των υπόλοιπων εργαστηρίων στο Αιγαίο και την ηπειρωτική Ελλάδα) συγχωνεύτηκαν και διηθήθηκαν, τότε ξεπήδησε δυναμικά ένας αλλιότικος κόσμος, που, με μάτια ορθάνοικτα, είχε συγκεράσει τη γνώση της Ανατολής με την αίσθηση του μέτρου και της λογικής, και ξεκινούσε να μεγαλώσει την ανθρώπινη μορφή σε σχέση με τη θεϊκή και να τη δει σε μια κοινωνία διαφορετική από τη δεσποτική κοινωνία της Ανατολής, σε μια κοινωνία του δήμου. Εκεί κάπου έκανε την έναρξή του ο αρχαϊκός Ελληνισμός.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Το κείμενο αποτελεί σταχυολόγημα αποσπασμάτων από το βιβλίο του καθηγητή Ν. Σταμπολίδη «Ανατολική Μεσόγειος: Κύπρος - Δωδεκάνησα - Κρήτη 1600-600 π.Χ.», που εκδόθηκε το 1998.

◀ **Υπερογεωμετρικό φαγεντιανό περίπλο της αιγυπτιακής θεότητας Σεκμέτ, από τον Κομμό. Η λεοντοκέφαλη γυναικεία μορφή κρατά στο δεξί χέρι το Αγκη, σύμβολο ζωής, τύχης και μακροβιότητας, και στο αριστερό χέρι το Λοιτόαχημο στέλεχος, σύμβολο της θεϊκής ιριάδας της Μέμφιδας. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.**

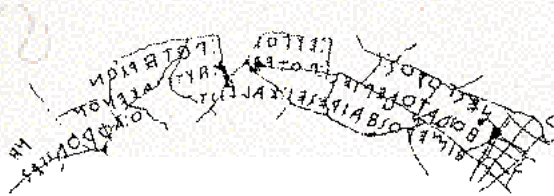

◀ **Υπερογεωμετρικό περίπλο της αιγυπτιακής θεότητας Νεφεριούμ. Βρέθηκε, μαζί με το ειδώλιο της Σεκμέτ, στο «ιερό των τριών πεσσών» του Κομμού. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.**

► Το Κύπελλο του Νέοτορος, όπως είναι περισσότερο γνωστός ο περίφημος πρώτος πρωτοκορινθιακός σκύφος που βρέθηκε σε τάφο στο νησί Ιοχία (αρχ. Πιθηκούσες). Τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Ιοχία, Μουσείο Lacco Ameno.

▼ Σχεδιαστική αποτύπωση της τριούχλης έμμετρης επιγραφής πάνω στο Κύπελλο του Νέοτορος : Νέοτορος : μέγν: εύποι[ον] : ποτέριον / hos δ' αν τόδε πίσει : ποτέρ[ο] : αντίκα κένον / ήμέρος ηαιρέσει : καλλιτε[φά]νο : Αφροδίτες

Η περιπέτεια της γραφής

Τον **JAMES MUHLY**

Διευθνή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών Αθηνών

ΤΡΕΙΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΤΕΧΟΥΝ θέση κεντρική στην πρώιμη ιστορία της γραφής στον αιγαιακό κόσμο έως περίπου το 600 π.Χ. Η πρώτη είναι αυτή καθαυτή η εφεύρεση της γραφής και η πρώτη εμφάνιση γραπτών τεκμηρίων στο Αιγαίο. Η δεύτερη είναι η μετατροπή της Γραμμικής Γραφής Α σε μια παραλλαγή που ονομάζουμε Γραμμική Γραφή Β – μετατροπή που έγινε για να εξυπηρετηθεί η γραφή της ελληνικής γλώσσας. Η τρίτη είναι η ανάπτυξη του ελληνικού αλφαβήτου βασισμένου σε φοινικικό πρωτότυπο, αλλά με τις τροποποιήσεις που ήταν απαραίτητες για την ηχητική απόδοση των ομιλούμενων τότε ελληνικών. Και οι τρεις εξελίξεις αποτελούν σήμερα αντικείμενο έντονων συζητήσεων και διαφωνιών ανάμεσα στους επιστήμονες.

Για την πρώιμη γραφή στο Αιγαίο λίγα μπορούν να ειπωθούν, γιατί λίγα είναι γνωστά. Ο Michael Ventris απέδειξε, το 1952, ότι οι πινακίδες Γραμμικής Β από την Πύλο και την Κνωσό ήταν γραμμένες σε μια αρχαϊκή μορφή της ελληνικής γλώσσας. Από τα γραπτά τεκμήρια του αιγαιακού χώρου πριν από την εισαγωγή της Γραμ-

μικής Β κανένα δεν μπορεί να διαβαστεί. Η γραφή την οποία ο Sir Arthur Evans ονόμασε ιερογλυφική, εξαιτίας της αμυδρής ομοιότητάς της με τα αιγυπτιακά ιερογλυφικά εξελίχθηκε πιθανότατα από μια σειρά συμβόλων τα οποία είχαν –ιδιαίτερα στις Αρχάνες της Κρήτης γύρω στα τέλη της τρίτης χιλιετίας π.Χ.– απλώς διακοσμητικό χαρακτήρα. Η εξέλιξη αυτών των διακοσμητικών συμβόλων σε ένα γνήσιο σύστημα γραφής, που, προφανώς, χρησίμευε μόνο για λογιστικούς και διοικητικούς σκοπούς –αν και φαίνεται πως έχουμε μια ιερογλυφική αναθηματική επιγραφή από τα Μάλια– σημειώθηκε στην Κρήτη κατά το πρώτο μισό της δεύτερης χιλιετίας π. Χ.

Εάν όντως έτσι έγινε, τότε τα πρωιμότερα γραπτά τεκμήρια από το Αιγαίο είναι πιθανώς οι αρχαϊκές πινακίδες Γραμμικής Α από το πρώτο ανάκτορο της Φαιστού (Πρωτοανακτορική περίοδος). Τα κείμενα αυτά πρέπει να χρονολογούνται τον 18ο αι. π.Χ. Φαίνεται ότι κατά τον 17ο αι. π.Χ. οι δύο γραφές, η ιερογλυφική και η

Γραμμική Α, συνυπήρχαν στην Κρήτη και χρησιμοποιούνταν με τον ίδιο κατά βάση τρόπο. Δεν μας είναι καθόλου σαφές για ποιο λόγο οι Μινωίτες κάτοικοι της Πρωτοανακτορικής Κρήτης έκριναν απαραίτητο να χρησιμοποιούν και τα δύο συστήματα γραφής. Ούτε και μπορούμε να διαβάσουμε κάποιο κείμενο στη μια ή την άλλη από τις δύο γραφές. Αποκρυπτογραφήσεις έχουν προταθεί πολλές, όμως καμιά τους δεν έχει δώσει καταληπτό αποτέλεσμα.

Ο Δίσκος της Φαιστού

Δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφερθούμε στον λεγόμενο Δίσκο της Φαιστού, σίγουρα το πιο αιγιματικό αντικείμενο του προϊστορικού Αιγαίου. Φτιαγμένος με την αποτύπωση μιας σειράς ξεχωριστών σφραγίδων σε μια οφιοδσχημη ακολουθία στις δύο πλευρές ενός πλίνου δίσκου, ο Δίσκος της Φαιστού –που ανακαλύφθηκε από τους Ιταλούς ανασκαφείς της Φαιστού στις αρχές του 20ού αι., με συνευρήματα που χρονολογούνται

γύρω στο 1700 π. Χ.– αντιστέκεται επίμονα στις προσπάθειες των επίδοξων αποκρυπτογράφων του. Τουλάχιστον μια καινούργια αποκρυπτογράφηση δημοσιεύεται κάθε χρόνο. Καμιά τους δεν έχει προσφέρει πειστική λύση στο γρίφο του Δίσκου της Φαιστού.

Ο Ventris μπόρεσε να διαβάσει τα κείμενα της Γραμμικής Β, από τη στιγμή που έπεισε τον εαυτό του ότι η γλώσσα τους δεν μπορούσε παρά να είναι ελληνική. Δεν μπορούμε να διαβάσουμε κανένα από τα πρώιμα κρητικά κείμενα, επειδή δεν μπορούμε ακόμη να ταυτίσουμε τη γλώσσα ή τις γλώσσες τους. Γνωρίζουμε ότι οι Μυκηνάιοι της Εποχής του Χαλκού μιλούσαν ελληνικά. Δεν γνωρίζουμε τι γλώσσα ή τι γλώσσες μιλούσαν στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού, πριν οι Μυκηνάιοι κυριεύσουν του νησιού, γύρω στο 1450 π.Χ. (τέλη της Υστερομινωϊκής Περιόδου Ι Β).

Η κατάκτηση του νησιού φαίνεται ότι παρακίνησε την ανάπτυξη της Γραμμικής Β, καθώς οι Μυκηνάιοι επικυρίαρχοι της Νεοανακτορικής Κρήτης, έκριναν προφανώς απαραίτητο να αναπτύξουν μια γραφή χρήσιμη για να διοικηθεί η νεοκατακτημένη αυτή περιοχή. Πριν από την κατάκτηση της μινωϊκής Κρήτης, λοιπόν, οι Μυκηνάιοι θα πρέπει να ήταν αναλφάβητοι πολέμαρχοι σε μια κοινωνία

Το πέρασμα από τη συλλαβική στην αλφαβητική γραφή και η επινόηση του ελληνικού αλφαβήτου

◀ **Ο Δίσκος της Φαιστού.** Το περιεχόμενό του δεν έχει αποκρυπτογραφηθεί, παρά τις επίμονες προσπάθειες από την επομένη κιόλας της ανακάλυψής του στις αρχές του 20ού αι. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

που δεν απαιτούσε ούτε γραπτή διοίκηση ούτε ανακτορική οργάνωση. Η κατάκτηση της μινωικής Κρήτης και η ανάπτυξη της Γραμμικής Β πρέπει να ιδωθούν ως τα γεγονότα που οδήγησαν στη μεγάλη ανάπτυξη και εξάπλωση του μυκηνναϊκού πολιτισμού τον 14ο και 13ο αι. π. Χ.

Μυκηνναίοι και γραφή

Αλλά η γραφή θα πρέπει να ήταν ανέκαθεν ένα ξένο, μάλλον εξωτικό στοιχείο του μυκηνναϊκού πολιτισμού. Οι Μυκηνναίοι ήταν πολεμιστές και έμποροι, όχι γραφείς και λογιστές. Είναι πολύ πιθανόν ότι όλες οι πινακίδες της Γραμμικής Β φτιάχτηκαν από αιχμαλώτους Κρήτες γραφείς που κρατούσαν τα λογιστικά των Μυκηνναίων κυρίων τους: μια ερμηνεία που στηρίζεται στην περιορισμένη χρήση της Γραμμικής Β. Ενώ η Γραμμική Α χρησιμοποιούνταν για τη χάραξη επιγραφών σε ένα ευρύ φάσμα αντικειμένων από πηλό, μέταλλο και πέτρα, και για να γράφονται αναθηματικά ή θρησκευτικά, αλλά και διοικητικά κείμενα, η Γραμμική Β χρησιμοποιούνταν μόνο για την παραγωγή διοικητικών κειμένων σε πηλό (εκτός από κάποιες μικρές γραπτές επιγραφές πάνω σε

πάλινους ψευδόστομους αμφορείς, προφανώς όλους προερχόμενους από την Κρήτη). Μ' άλλα λόγια, η Γραμμική Α φαίνεται ότι αποτελούσε ένα ζωντανό κομμάτι της μινωικής κοινωνίας, ενώ η Γραμμική Β ένα περιορισμένο, στατικό κομμάτι της μυκηνναϊκής κοινωνίας.

Αλλά τότε, πώς εξηγούνται οι Μυκηνναίοι ραψωδοί που ψυχαγωγούσαν τους άρχοντες των Μυκηνών, της Θήβας και της Πύλου απαγγέλλοντας ηρωικούς στίχους με μουσική υπόκρουση; Αναμφίβολα οι τραγουδιστές αυτοί δεν ήταν πολεμιστές και κατακτητές, αλλά καλλιεργημένοι ποιητές – όμως προφορικοί ποιητές. Ποτέ δεν κατέγραψαν οτιδήποτε (σε πηλό, σε πάπυρο ή έστω σε ξύλινες πινακίδες). Η γραφή, μ' άλλα λόγια, είχε έναν πολύ περιορισμένο ρόλο στη μυκηνναϊκή κοινωνία. Η μυκηνναϊκή αριστοκρατία, όπως και η αντίστοιχη της μεσαιωνικής Ευρώπης, παρέμενε αγράμματη. Όμως αυτά συνέβαιναν την Εποχή του Χαλκού. Την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, με την εισαγωγή του ελληνικού αλφαβήτου, όλα άλλαξαν.

Οι διχογνωμίες γύρω από την ανάπτυξη και τη χρήση των γραφών της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο δεν είναι τίποτα μπροστά στις αντιτιθέμε-

νες απόψεις αναφορικά με την εξέλιξη του ελληνικού αλφαβήτου. Οι περισσότεροι επιστήμονες σήμερα τείνουν να συμφωνήσουν με τον Ηρόδοτο και να δεχθούν ότι οι Φοίνικες είχαν, με κάποιο τρόπο, ανάμιξη στη μεταλαμπάδευση ενός δυτικο-σημιτικού αλφαβήτου στον ελληνικό κόσμο. Όσο για το χρόνο που έγινε αυτό, όλες οι θεωρίες υπέρ μιας χρονολόγησης που ανάγεται στον 11ο ή ακόμη και στον 12ο αι. π.Χ. οφείλουν πρώτα να απαντήσουν πειστικά στο γιατί σήμερα ακόμη, μετά από εκατό χρόνια συστηματικής έρευνας, δεν υπάρχει ούτε ένα ελληνικό αλφαβητικό κείμενο που να μπορεί να χρονολογηθεί νωρίτερα από το 750 περίπου π.Χ. Argumentum ex silentio (= επιχείρημα που συνάγεται από την έλλειψη στοιχείων), επιχείρημα, ωστόσο, πολύ ισχυρό στα μάτια των περισσότερων Ελλήνων ειδικών της επιγραφικής.

As ριζούμε όμως μια ματιά στα προβλήματα αυτού του επιχειρήματος, ιδίως αυτά που αφορούν όχι μόνο το πού και το πότε αλλά και αυτά που αφορούν το πώς και το γιατί.

Η συνήθης εξήγηση, που τη συναντούμε στα περισσότερα εγχειρίδια, είναι ότι ολόκληρη η Ελλάδα ήταν αγράμματη (αποκομμένη και υποβαθ-

μισμένη) επί τετρακόσια περίπου χρόνια, από το 1150 π.Χ. έως, πάνω κάτω, το 750 π. Χ., και μετά, κάτω από την επίδραση των Φοινίκων (και με την εισαγωγή μερικών νέων σημείων για φωνήεντα), οι Έλληνες γραφείς άρχισαν ξαφνικά να παράγουν θαυμάσια, πνευματώδη και εκλεπτυσμένα κείμενα σε εξάμετρα. Θέτω το ζήτημα σ' αυτήν την ακραία και απλουστευτική μορφή, για να υπογραμμίσω πόσο εξόφθαλμα απίθανη είναι αυτή η ιδέα.

Πρέπει, ευθύς εξαρχής, να τονιστούν ορισμένα πράγματα. Η χρήση της γραφής και η παραγωγή γραπτών κειμένων, ιδίως αλφαβητικών κειμένων, γινόταν διαφορετικά στην Ελλάδα από ό,τι στον υπόλοιπο αρχαίο κόσμο. Στην αρχαία Εγγύς Ανατολή, τη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, η γραφή προήλθε από την ανάγκη καταγραφής αντικειμένων, αγαθών εισερχόμενων και εξερχόμενων από τα γραφεία της διοίκησης του ανακτόρου. Έτσι ενδεχομένως ήταν τα πράγματα και στην περίπτωση της μεσομινωικής Κρήτης. Δεν ήταν όμως έτσι στην Ελλάδα της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Εκεί δεν έχουμε διοικητικά έγγραφα. Έχουμε σύντομα κείμενα πάνω σε αγγεία, κείμενα προσωπικά και ιδιωτικά που δεν έχουν καμιά σχέση με τη δημόσια διοίκηση. Τότε, λίγο καιρό αργότερα και μάλιστα στην Κρήτη, έχουμε μνημειακές δημόσιες επιγραφές πάνω σε πέτρα. Δεκάδες κώδικες νόμων, κείμενα που προσδιορίζουν τα δικαιώματα ατόμων, ατόμων που είναι μέλη πόλεων. Νομικά κείμενα έχουμε στη Μεσοποταμία μόνο μετά την παρέλευση χιλιών και πλέον χρόνων από την ανάπτυξη της γραφής και του ρόλου της στην κοινωνική οργάνωση της καθημερινής ζωής.

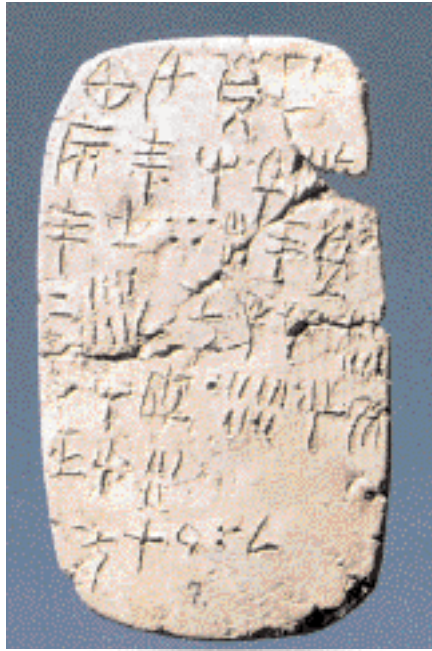
Το ελληνικό αλφάβητο

Στη Μέση Ανατολή η γραφή ήταν μονοπάλο μιας ξεχωριστής τάξης γραφών. Μόνο ύστερα από χρόνια εντατικής σπουδής μπορούσε κανείς να μάθει την τέχνη της σφηνοειδούς γραφής πάνω σε πλάκες πηλού. Στην Ελλάδα, τουλάχιστον στην Ελλάδα των χρόνων μετά την Εποχή του Χαλκού, δεν αναπτύχθηκε τάξη γραφών. Αλφαβητικά κείμενα φτιάχνονταν από ιδιώτες για προσωπική τους ευχαρίστηση. Δεν έχουμε βασιλικές επιγραφές, χρονικά που καταγράφουν νικηφόρες εκστρατείες πέρα απ' τα σύνορα. Αντιθέτως, έχουμε κείμενα, όπως αυτό το εξάμετρο graffito από την Κύμη, την ευβοϊκή αποικία στην Ιταλία (περ. 675-650 π. Χ.), που λέει: «Είμαι η λήκυθος της Ταταίης. Οποιος με κλέψει, να τυφλωθεί!». Είναι σαφές ότι η γραφή στην Ελλάδα εξυπηρετούσε σκοπούς τελείως διαφορετικούς απ' ό,τι στα βασίλεια της αρχαίας Εγγύς Ανατολής.

Δεν είναι δυνατόν ούτε καν να επιχειρήσουμε εδώ μια εξήγηση του πώς συνέβησαν όλα αυτά: ορισμένες παράμετροι, ωστόσο, του γενικού προβλήματος επιβάλλεται να συζητηθούν. Πρώτα πρώτα το πώς και το πότε. Οι πιο πρώιμες από τις σωζόμενες ελληνικές αλφαβητικές επιγρα-

▲ Πήλινη δέλτος από το ανάκτορο της Κνωσού, με ιερογλυφικά σε απλοποιημένο γραμμικό σύστημα ιερογλυφικής γραφής. π. 1700 π.Χ.

▲ Πήλινη πινακίδα με κείμενο της Γραμμικής Α γραφής, από την Αγία Τριάδα Φαιστού. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

▲ Πήλινη πινακίδα με σημεία της Γραμμικής Β γραφής, από το ανάκτορο της Κνωσού. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

φές δεν μπορούν να μας δώσουν χρονολόγηση για την εφεύρεση και την πρώτη χρήση του ελληνικού αλφαβήτου. Τα δύο αυτά πρέπει μάλλον να υπήρξαν το αποτέλεσμα αιώνων πειραματισμού και λανθασμένων εκκινήσεων. Τα πολλά και ποικίλα πρώτα τοπικά αλφάβητα απ' όλη την Ελλάδα θα πρέπει επίσης να αποτελούν τεκμήριο για την ύπαρξη μιας μακράς περιόδου χρήσης του, αν και –οφείλουμε να πούμε– τέτοια περίοδος δεν τεκμαίρεται από τα σωζόμενα τεκνεργα.

Όλοι οι μελετητές της αρχαίας ελληνικής επιγραφικής θεώρησαν αυτήν την έλλειψη τεκμηρίωσης ως επαρκή μαρτυρία εναντίον κάθε προσπάθειας να τοποθετηθεί η χρήση του ελληνικού αλφαβήτου πρωιμότερα από το πρώτο μισό του 8ου αι. π.Χ. Οι επιγραφικοί της Εγγύς Ανατολής, που ασχολούνται με πλευρές της κατά πολύ πολυπλοκότερης εξέλιξης των δυτικο-σημιτικών αλφαβήτων, ελάχιστο βάρος δίνουν σε τέτοιου είδους αρνητικά στοιχεία. Έχουν επιλύσει τα βασικά θέματα μιας σχεδόν δισχισμένου πορείας εξέλιξης της γραφής σε μια τεράστια γεωγραφική περιοχή και ελάχιστα απασχολούν το ενδιαφέρον τους χάσματα τριών ή τεσσάρων αιώνων στην ύπαρξη τεκμηρίων γραφής. Από την οπτική τους γωνία, οι προβληματισμοί των Ελλήνων επιγραφι-

κών μόνο σε απλοϊκότητα και έλλειψη πείρας μπορούν να αποδοθούν.

Αλ Μινά, Κρήτη ή Κύπρος;

Εξίσου δύσκολο έργο έχει αποδειχθεί ο προσδιορισμός του τόπου γέννησης της γραφής. Βρετανοί επιστήμονες έχουν, τα τελευταία εξήντα χρόνια, συνδέσει την προέλευση της αλφαβητικής γραφής με Ευβοείς άποικους και την πόλη Αl Μίνα, στη Βόρεια Συρία. Όμως όλες οι επιγραφές της Αl Μίνα είναι στα ελληνικά και όχι στα φοινικικά. Φαίνεται τώρα βέβαιο ότι ο ενδεχόμενος ρόλος της Αl Μίνα στην εξέλιξη του ελληνικού αλφαβήτου έχει υπερτιμηθεί.

Η Κρήτη έχει και αυτή προταθεί ως ένα λογικό σημείο συνάντησης Ελλήνων και Φοινίκων. Ένα χάλκινο κύπελλο από την τοποθεσία Τεκκές, κοντά στην Κνωσό, φέρει φοινικική επιγραφή, την οποία οι επιγραφικοί της Σημιτικής χρονολογούν γύρω στο 1000 π.Χ. Αυτή είναι και η χρονολόγηση για την πρωιμότερη φοινικική κεραμική από τον Κομμό, στη Νότια Κρήτη. Αλλά η Κρήτη εξακολουθεί να μοιάζει κάπως απομακρυσμένη από την πρώιμη ανάπτυξη της ελληνικής αλφαβητικής γραφής.

Η πρωιμότερη ελληνική επιγραφή της Υστερης Εποχής του Χαλκού προέρχεται στην πραγματικότητα από

την Κύπρο, από τον Τάφο 49 στις Σκάλες Παλαιπάφου. Ένας από τους τρεις ενεπιγραφικούς οβελούς από τον τάφο αυτό φέρει πέντε σημεία της κυπριακής συλλαβικής γραφής, τα οποία διαβάζονται ως ο-ρε-λε-τα-υ («Οφέλτου» = ανήκει στον Οφέλτα). Αυτή η επιγραφή χρονολογείται περίπου στα 1000 π.Χ. και είναι σημαντική όχι μόνο για τη χρονολόγησή της, αλλά και για τη γραμματική της. Μας δίνει τη γενική του Οφέλτα στην αρκαδική διάλεκτο, επιβεβαιώνοντας έτσι την αρχαία παράδοση σύμφωνα με την οποία οι πρώτοι Έλληνες έποικοι στην Κύπρο ήλθαν από την Αρκαδία. Επιπλέον, το όνομα είναι γραμμένο σε μορφή άσχετη με τις συμβάσεις των μυκηναϊκών ελληνικών, στα οποία το όνομα Οφέλτας γράφεται στην ονομαστική ως ο-ρε-τα. Όλα αυτά υποδεικνύουν ότι η κυπριακή συλλαβική γραφή της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου προέρχεται απευθείας από την κυπρομινωική γραφή της Εποχής του Χαλκού και ότι στην Κύπρο υπήρχε αδιάλειπτη συνέχεια στην τέχνη της γραφής από την Εποχή του Χαλκού έως την Εποχή του Σιδήρου. Δεν εκπλήσσει το ότι η Κύπρος έχει τώρα προταθεί ως η γενέτειρα του ελληνικού αλφαβήτου, παρότι οι Κύπριοι γραφείς εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν τη δική τους συλλαβική γραφή.

Επιγραφικοί των δυτικο-σημιτικών

γλωσσών, που ανάμεσα στους επιστήμονες είναι, προφανώς, οι πιο εξοικειωμένοι με τις επιγραφές που αποτελούν την καθημερινή επιστημονική τους ενασχόληση, είναι απολύτως πεπεισμένοι ότι οι Έλληνες που πρωτοξεκίνησαν να γράφουν τη γλώσσα τους έκαναν χρήση ενός τροποποιημένου φοινικικού αλφαβήτου –εμπνεασμένοι, προφανώς, και από τον τρόπο που οι Φοίνικες έγραφαν στο δικό τους αλφάβητο– και ότι η φυσική μορφή των γνωστών σ' εκείνους τους Έλληνες φοινικικών επιγραφών έπαψε να υφίσταται λίγο μετά το 1100 π.Χ. Αυτή είναι η άποψη του πρώτανη των επιγραφικών της σημιτικής, Joseph Naveh. Αποψη που δεν έχει (και μάλλον δεν μπορεί να) αντικρουσθεί.

Ας σταθούμε σε μια από τις πρωιμότερες και, σίγουρα, την πιο πολυσυζητημένη πρώιμη ελληνική επιγραφή, την περίφημη επιγραφή του «Κυπέλλου του Νέστορα» από τα νησιά Πιθηκούσες, στον κόλπο της Νάπολης, που χρονολογείται γύρω στα 720 π.Χ. Είναι γραμμένη στο αλφάβητο της Χαλκίδας (Εύβοια) και λέει:

«Καλόπιτο βέβαια το ποτήρι του Νέστορα
όποιος όμως πεί απ' αυτό εδώ το ποτήρι, αμέσως θα κυριέψει ο πόθος της μορφοστεφάνωτης Αφροδίτης»

Από τους τρεις έμμετρους στίχους που χαρακτήκαν πάνω σ' αυτή την κοτύλη από τη Ρόδο, οι δύο είναι σε εξάμετρο και η τρίτη πιθανότατα σε ιαμβικό τρίμετρο. Η πρώτη αράδα διαβάζεται από τα δεξιά προς τ' αριστερά, αλλά η επιγραφή είναι γραμμένη βουστροφρεδόν, στοιχεία που δεν χαρακτηρίζουν τις φοινικικές επιγραφές του 8ου π.Χ. αιώνα. Όλα όσα σχετίζονται με την επιγραφή αυτή είναι άξια ιδιαίτερης προσοχής, κι ανάμεσά τους ξεχωριστά το γεγονός πως αυτό το ερωτικό ξόρκι, σίγουρα φτιαγμένο για να σαγηνέψει κάποιο ποθητό πρόσωπο, είχε τοποθετηθεί στον τάφο ενός δωδεκάχρονου αγοριού.

Τίποτα δεν θα μπορούσε να εικονογραφήσει πιο καθαρά την εκπληκτική πολυπλοκότητα και αμφισημία του πρώιμου ελληνικού αλφαβήτου. ❄

Βιβλιογραφία:

J.-P. Olivier, «Cretan Writing in the second millennium B.C.», *World Archaeology* 17/3 (1986), 377-389.

R.S. Stroud, «The Art of Writing in Ancient Greece» in *The Origins of Writing*, ed. W.M. Sener, University of Nebraska Press (1989), 103-119.

J. Naveh, «Semitic Epigraphy and the Antiquity of the Greek Alphabet», *Kadmos* 30 (1990) 143-152.

Th. G. Palaima, «The Advent of the Greek Alphabet on Cyprus: A Competition of Scripts», in *Phoinikeia Grammata: Lire et écrire en Méditerranée*, Namur 1991, 449-471.

R.D. Woodard, *Greek Writing from Knossos to Homer*, Oxford University Press 1997.

B.B. Powell, *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, Cambridge University Press 1991.

Κύπρος, Μυκήνες

Της Νότας Κόγρου

Αναπλ. Καθηγήτριας Πανεπιστημίων Αθηνών

ΜΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΌΤΕΡΕΣ περιόδους στην ιστορία του κυπριακού πολιτισμού μπορεί αναμφισβήτητα να θεωρηθεί η περίοδος της έναρξης των κυπριακών βασιλείων, στις αρχές της πρώτης χιλιετίας π.Χ. Με τη συνακόλουθη επικράτηση της ελληνικής γλώσσας και θρησκείας στην Κύπρο διαμορφώθηκε οριστικά η βάση της ιδιόμορφης πολιτισμικής φυσιογνωμίας του νησιού. Από τότε, και παρά τις αλληπάλληλες εισβολές και τις ισχυρές ανατολικές επιρροές, η Κύπρος, αν και βρίσκεται πολύ μακριά από τη μητροπολιτική Ελλάδα και ανάμεσα σε ισχυρούς πολιτισμούς του αρχαίου κόσμου, παραμένει σε όλη την πορεία της βαθιά ριζωμένη στην ελληνική παράδοση.

Η ανάμνηση της ίδρυσης των κυπριακών βασιλείων ανευρίσκεται συχνά στην ελληνική γραμματεία. Οι αρχαίοι συγγραφείς την αποδίδουν συστηματικά σε Αχαιούς ήρωες, που μετά το τέλος του Τρωικού Πολέμου πήγαν και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Κύπρο. Αρχαιολογικά, ωστόσο, ο ακριβής χρόνος και τα αίτια της ίδρυσης των κυπριακών βασιλείων παραμένουν αντικείμενο συζήτησης στη σύγχρονη έρευνα. Οι περισσότεροι ερευνητές θεωρούν την ίδρυσή τους αποτέλεσμα της μόνιμης εγκατάστασης αποίκων από το Αιγαίο, μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων, ενώ τα αιγαιακά στοιχεία που ανιχνεύονται στην παλαιότερη τέχνη και τη θρησκεία της Κύπρου ερμηνεύονται συνήθως ως επακόλουθο των εμπορικών ανταλλαγών και στενών επαφών των δύο περιοχών. Αν και πρόσφατα αυτή η θεωρία της ίδρυσης των κυπριακών βασιλείων από Μυκηναίους αποίκους αμφισβητήθηκε, η καταλυτική επίδραση της κρητο-μυκηναϊκής παράδοσης στην κυπριακή θρησκεία και τέχνη του τέλους της δεύτερης και των αρχών της πρώτης χιλιετίας π.Χ. παραμένει γενικά αποδεκτή.

Θρησκεία και Τέχνη

Η σοβαρότερη αλλαγή που συντελείται στην Κύπρο του τέλους της δεύτερης χιλιετίας αφορά τη θρησκευτική έκφραση στα ιερά της εποχής, όπου για πρώτη φορά στην ιστορία του νησιού διαπιστώνεται ξαφνικά μια αποφασιστική στροφή προς το Αιγαίο. Τα ανατολικά στοιχεία ατονούν και η τέχνη αρχίζει να απηχεί άμεσα τα καλλι-

► Πήλινο κυπριακό ειδώλιο Θεάς με υψωμένα χέρια, των Υστερογεωμετρικών χρόνων. Οι θηλές στο γυμνό στήθος, το ένδυμα, το περιδέρατο και άλλες λεπτομέρειες αποδίδονται ή υπερτονίζονται με χρώμα. Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.

► Χειροποίητο κυπριακό ειδώλιο ταύρου, του 12ου αι. π.Χ.

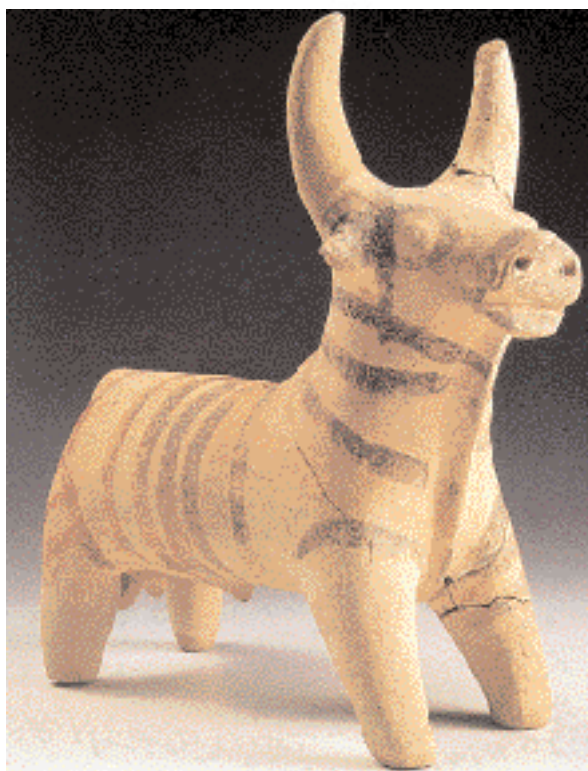
Κρήτη

τεχνικά ρεύματα του Αιγαίου των τελευταίων κρητο-μυκηναϊκών χρόνων. Αν και η παλαιά Μεγάλη Θεά της Γονιμότητας εξακολουθεί να λατρεύεται στην Κύπρο, τα ειδώλια που την εκφράζουν στα ιερά αλλάζουν πλέον ριζικά στο μέγεθος, την τεχνική, την τεχνοτροπία και κυρίως τον τύπο. Η παραδοσιακή γυμνή και πτηνόμορφη γυναικεία μορφή με μεγάλα, τρυπημένα αυτιά και σκουλαρίκια, που παριστάνεται όρθια με τα χέρια στα στήθη της, απηχώντας έτσι πιστά την ανατολική Ιστάρ - Ασάρτη, σχεδόν εξαφανίζεται τον 11ο αι. π.Χ. Τη θέση της παίρνει αμέσως μια σεμνή, ενδεδυμένη γυναικεία μορφή, με τα χέρια ψηλά, σε κίνηση δέσσης, ακριβώς όπως η γνωστή μινωική Θεά με Υψωμένα Χέρια. Τα μικρά χειροποίητα ειδώλια εγκαταλείπονται και η καινούργια μορφή της θεάς κατασκευάζεται στον τροχό και σε μεγάλο μέγεθος. Ο νέος τύπος του τροχήλατου ειδώλου της θεάς, που το ύψος του ενίοτε ξεπερνά τα 30 εκ., παγιώνεται ταχύτατα στην κυπριακή παράδοση και παραμένει σχεδόν αναλλοίωτος μέχρι τον 8ο αι. π.Χ.

Η οξυτάτη εκφραστική αντίθεση των δύο τύπων της κυπριακής θεάς της γονιμότητας –δηλαδή της παλαιάς ανατολικότροπης γυμνής Ασάρτης και της νέας της μορφής, με αδιάγνωστο το γυναικείο σώμα κάτω από το μακρύ σεβάσιμο ένδυμα και τη μινωική κίνηση των ανυψωμένων χεριών– είναι προφανές ότι πέρα από τα καλλιτεχνικά δάνεια, απηχεί μια ριζική αλλαγή στη θρησκευτική ιδεολογία του κυπριακού πληθυσμού. Φυσικά, η παράδοση αντιστέκεται όσο είναι δυνατόν και έτσι ο τύπος της γυμνής θεάς δεν εξαφανίζεται πλήρως από την κυπριακή τέχνη, αλλά διατηρείται σε άλλες δευτερεύουσες –και όχι πάντοτε θρησκευτικές– παραστάσεις.

Αλλά, ακόμα και εδώ, ο αντίκτυπος του νέου αιγαιακού τύπου είναι διακριτός στην κίνηση των χεριών, που πα-

Η συμβολή των Μυκηναίων και του Αιγαίου στην ανάπτυξη των πρώτων Κυπριακών Βασιλείων

◀ Τροχήλατο κυπριακό ειδώλιο ταύρου, τον 11ο αι. π.Χ.

◀ Κυπριακό πήλινο ειδώλιο της πτηνόμορφης θεάς της Γονιμότητας με μεγάλα τρυπημένα αυτιά από τα οποία κρέμονται τέσσερα ενώτια. 12ος αι. Ο τύπος του ειδώλιου παραπέμπει στη γονιμική θεά Ασάρτη της Ανατολής. Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.

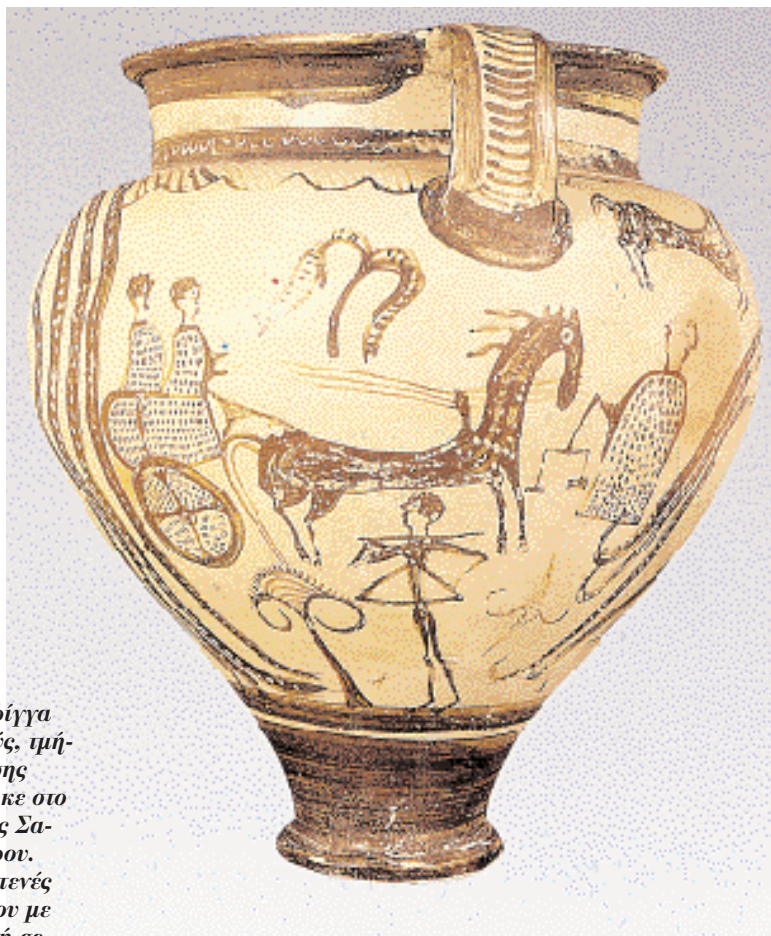
ριστάνονται πλέον ανασπκωμένα και όχι, όπως παλαιότερα, στο στήθος.

Κρητομυκηναϊκά πρότυπα

Παράλληλα, αλλάζει η μορφή των μικρών χειροποίητων ειδωλίων ταύρων με τους χαρακτηριστικούς εγχάρακτους ή επίθετους στρογγυλούς οφθαλμούς, τη μικρή μουσούδα και τα όρθια αιχμηρά αυτιά. Ο νέος τύπος ταύρου κατά τα αιγαιακά πρότυπα είναι και αυτός μεγάλου μεγέθους, κατασκευασμένος στον τροχό και με πλούσια γραπτή διακόσμηση. Η καλλιτεχνική παράδοση που αναπτύσσεται, συνεχίζεται χωρίς μεγάλες μορφολογικές εξελίξεις για αρκετούς αιώνες, με αποτέλεσμα να έχουμε ακόμα και τον 8ο αι. π.Χ. ειδώλια ταύρων, όπως και γυναικεία ειδώλια βέβαια, που εξακολουθούν να απηχούν άμεσα τα κρητο-μυκηναϊκά πρότυπα. Γενικά, τα αιγαιακά στοιχεία που υιοθετούνται στην κυπριακή τέχνη περί το τέλος του 12ου και τις αρχές του 11ου αι. π.Χ. είναι πολλά, όμως όλα ενσωματώνονται στην κυπριακή παράδοση πλήρως, με αποτέλεσμα η τέχνη και η θρησκεία των πρώτων κυπριακών βασιλείων να αντανακλά, άμεσα ή έμμεσα, πολλές όψεις του κρητο-μυκηναϊκού κόσμου μέχρι και τον 8ο αι. π.Χ.

Ανάκτορα αυτής της περιόδου δεν είναι γνωστά, αλλά οι βασιλικοί τάφοι του 8ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν στη Σαλαμίνα της Κύπρου, φαίνεται, με τον χαρακτηριστικό επικλινή δρόμο τους, να συνεχίζουν την παράδοση των μυκηναϊκών τάφων. Στην κυρίως Ελλάδα και στο Αιγαίο του 8ου αι. π.Χ., τα έθιμα ταφής, όπως όλα άλλωστε, έχουν αλλάξει ριζικά και τίποτα πλέον δεν θυμίζει τον παλιό μυκηναϊκό κόσμο, εκτός ίσως από τον απόηχο του στα ομηρικά έπη. Αλλά ο τεράστιος πλούτος των κτερισμάτων στους τάφους της Σαλαμίνας, με τους πανάκριβους ελεφαντοστόλιστους θρόνους, τα πολυτελή άρματα και τις θυσίες αλόγων στους δρόμους, θυμίζουν την ομηρική περιγραφή της κηδείας του

► *Κυπρομυκηναϊκός αμφοροειδής κρατήρας του 14ου αι., από τάφο της Εγκώμης. Η παράσταση παραπέμπει σε γνωστή σκηνή από την Ιλιάδα, με τον Δία, όρθιο μπροστά σε άρμα πολεμιστών πριν από τη μάχη, να κρατά το ζυγό της μοίρας. Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.*

▼ *Ελεφάντινη σφίγγα ανάμεσα σε Λωτούς, τμήμα της διακόσμησης θρόνου που βρέθηκε στο βασιλικό τάφο της Σαλαμίνας της Κύπρου. Υποδεικνύει τις σιωνές σχέσεις της Κύπρου με την Εγγύς Ανατολή σε μια περίοδο που οι δεσμοί με το Αιγαίο παρέμεναν ισχυροί. Τέλη του 8ου αι. π.Χ. Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.*

Πατρόκλου. Είναι προφανές ότι τον 8ο αι. π.Χ. τα κυπριακά βασίλεια όχι απλώς υπάρχουν, αλλά ευημερούν στο πλαίσιο της χλιδής που επιβάλλει η μυκηναϊκή παράδοση και επιτρέπει η οικονομία του νησιού, όπου η παραγωγή και η επεξεργασία του χαλκού συνεχίζονται αμείωτες.

Ανάμεσα στα πολλά μυκηναϊκά στοιχεία που ανιχνεύονται στην Κύπρο της πρώτης χιλιετίας, αξίζει να σταθούμε στη χρήση του μυκηναϊκού όρου *άναξ*, καθώς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα της εγκατάστασης ή μη των Μυκηναίων αποίκων, όπως επίσης για τις κοινωνικές δομές που αναπτύχθηκαν στα πρώτα κυπριακά βασίλεια κατά τα μυκηναϊκά πρότυπα.

Στον Ομηρο η λέξη *άναξ* χαρακτηρίζει μόνο τον επικεφαλής του στρατεύματος, δηλαδή τον Αγαμέμνονα, ενώ όλοι οι άλλοι Αχαιοί ηγέτες αποκαλούνται *βασιλείς*. Επίσης, ο *wa-nax* των μυκηναϊκών πινακίδων είναι ο επικεφαλής του μοναρχικού συστήματος, ενώ ο *pa-si-re-u* (*βασιλεύς*) είναι ένας κατώτερος αρχηγός που υπόκειται στον άνακτα και είναι υπεύθυνος για διάφορες σημαντικές εργασίες του ανακτόρου, όπως η επεξεργασία του χαλκού, που, σύμφωνα με τις πινακίδες της Πύλου, την επιβλέπουν οι βασιλείς-χαλκείς. Στο Αιγαίο, με την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος χάθηκε και η δυνατότητα συντονισμένης εμπορικής δραστηριότητας σε μεγάλη κλίμακα και υπό ενιαίο έλεγχο, όπως την ασκούσαν τα ανάκτορα και ο άναξ. Τη θέση των ανακτόρων πήραν τα μικρά κέντρα και το βιοτικό επίπεδο έπεσε, προκαλώντας ένα κύμα εκπατρισμού. Πιθανότατα, λοιπόν, πολλοί από τους μικρούς ηγεμόνες, όπως οι βασιλείς-χαλκείς, δραπέτευσαν από την αεργία του Αιγαίου, πήγαν και εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο, όπου θα μπορούσαν, εκτός των άλλων, να ασχοληθούν κερδοφόρα και με την τέχνη τους. Ίσως για τούτο στην Κύπρο των πρώτων βασιλείων, όπως μας πληροφορεί ο Αριστοτέλης, ο τίτλος του *βασιλέως* διατηρείται μόνο για τον ηγεμόνα, ενώ εκείνοι του *άνακτος* και της *ανάσσης* χρησιμοποιούνται, τρυφερά υποβαθμισμένοι, για τους οικείους τους: «*Αριστοτέλης γουν εν τη Κυπρίων πολιτεία φησί: καλούνται δε οι υιοί μεν και αδελφοί του βασιλέως άνακτες, αι δε αδελφαι και γυναίκες άνασσαι*»¹.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

1. Αριστοτέλους απόσπασμα 483, γνωστό από τα λεξικά του Αρποκρατίωνα (έκδοση Dindorf, 1853) και της Σούδας (έκδοση Adler, 1924).

► Δύο χάλκινα μυκηναϊκά εγχειρίδια: (α) Με εμπύεση διακόσμηση «αιγυπτιακού» τοπίου, από χρυσό και ήλεκτρο σε νίελο, (β) με εμπύεση διακόσμηση παράστασης κνηγιού Λιονταριών, από χρυσό και άργυρο σε νίελο. 1600-1500 π.Χ. Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο.

a

β

Η μεταλλοτεχνία τη 2η και 1η χιλιετία π.Χ.

Της δρος **ΕΛΕΝΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΑ**

Επιμέλειας Αρχαιοτήτων
Μουσείο Φιζηνίου, Κέρκυρα

Η ΜΕΛ'ΕΤΗ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΩΝ ορειχάλκινων αντικειμένων από τις αρχές της πρώτης π.Χ. χιλιετίας αποκαλύπτει ότι έγιναν τότε μερικά πολύ ενδιαφέροντα τεχνολογικά άλματα, τα οποία επίσης διαπιστώνονται και στην Ελλάδα και τα οποία αποδεικνύουν τη συνεχή ροή μεταβίβασης της τεχνολογικής γνώσης.

Παρ' όλο που, απ' όσο γνωρίζουμε, σύντηξη του χαλκού σε κράματα γινόταν πριν από τις αρχές τη δεύτερης π.Χ. χιλιετίας, πολύ λίγα ορειχάλκινα γλυπτά –σε αντίθεση με αντικείμενα για καθημερινή και τελετουργική χρήση– διασώζονται από ολόκληρη εκείνη τη χιλιετία.

Κατά παράδοση, τα ορειχάλκινα αιγυπτιακά αγαλματίδια σε δημόσιες συλλογές καταλογογραφούνται ως Οψίμης Περιόδου, ή «Spatzeit», θεωρούμενα ότι χρονολογούνται από τον 6ο π.Χ. αιώνα και αργότερα. Ωστόσο, πρόσφατες εικονογραφικές μελέτες

και φυσικές και χημικές έρευνες σε γλυπτά που ανήκουν σε δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές έχουν δείξει ότι πολλά αιγυπτιακά ορειχάλκινα ανήκουν στην «Τρίτη Ενδιάμεση Περίοδο» (γύρω στα 1075-656 π.Χ.), είναι δηλαδή τετρακόσια έως πεντακόσια χρόνια παλαιότερα απ' ό,τι θεωρούσαμε.

Μπορούμε τώρα να χρονολογήσουμε πολλά αιγυπτιακά βασιλικά και θρησκευτικά αγαλματίδια στην περίοδο μεταξύ του 10ου και του 8ου αι. π.Χ. Συχνά στολίζονταν με φύλλα χρυσού, στο πρόσωπο, π.χ., ή με ενθέσεις χρυσού εκεί όπου θα περίμενε κανείς κοσμήματα. Επειδή τα περισσότερα κράματα χαλκού έχουν χρυσαφί χρώμα όταν είναι πρόσφατης κατασκευής, οι ενθέσεις χρυσού δείχνουν ότι τα αντικείμενα είχαν στα μέρη αυτά κράματα ή πατινάρισμα, που δίνουν χρωματική διαφοροποίηση. Εξέρουμε ότι οι τεχνίτες γνώριζαν πώς να σκουραίνουν τον ορειχάλκο αναμιγνύοντας το χαλκό με μικρές ποσότητες χρυσού ή αργύρου και εμβαπτίζοντας μετά το αντικείμενο σε οργανικό οξύ. Αυτό το είδαμε για πρώτη φορά σε ένα μυκηναϊκό εγχειρίδιο ιδιωτικής

συλλογής (εκτός από το χαλκό, υπήρχε στο κράμα 5% κασσίτερος, 1,77% χρυσός, 0,53% άργυρος και 0,52% αρσενικό) και στη συνέχεια επιβεβαιώθηκε από αναλύσεις έξι μυκηναϊκών εγχειριδίων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: όλα τους εκτός από ένα είχαν χαμηλή περιεκτικότητα κασσίτερου και σε όλα βρέθηκε 5-10% χρυσός και 1% άργυρος. Στην Ιλιάδα υπάρχει αναφορά σε «μέταλλο μαύρο όπως η οργωμένη γη», παρ' όλο που περιείχε χρυσό, καθώς και σε μέταλλο διακοσμημένο με πολύτιμα φύλλα, όπως στην ασπίδα του Αχιλλέα, που ο μύθος τη θέλει φτιαγμένη από τον Ηφαιστο.

Τεχνολογικά επιτεύγματα και μεταβίβαση τεχνογνωσίας ανάμεσα στους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου

Ο «μαύρος ορειχάλκος»

Η επεξεργασία αυτή δίνει ένα λεπτό σκούρο στρώμα από οξείδιο του χαλκού, ιδεώδες για ενθέσεις. Η τεχνολογία αυτή, που κοινώς αποκαλείται «μαύρος ορειχάλκος», πιστοποιείται

στην Ελλάδα της μυκηναϊκής περιόδου, με τα περίφημα εγχειρίδια και ξίφη και, ακόμα πιο νωρίς, με τα αιγυπτιακά μεταλλοτεχνήματα των βασιλέων Τούθμωσι III (1479-1426 π.Χ. – στο Μπτροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης) και του Αμενεματά III (1843-1797 π.Χ. – Συλλογή Ortiz). Το μεγάλο ορειχάλκινο αγαλμάτιο (0,69 μ.) της Τακουσίτ, χρονολογούμε στην 25η δυναστεία (715-656 π.Χ. – Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο), μπορεί επίσης να αποδειχθεί ότι είναι μαύρος ορειχάλκος. Ωστόσο, τα γλυπτά με ενθέματα χρυσού δεν ανταποκρίνονται όλα σε αυτά τα κράματα «μαύρου ορειχάλκου», κι αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι ορειχάλκοι πρέπει να πατινάρωνταν και με άλλους τρόπους. Η υπέροχη κοίλη φιγούρα του θεού Μιν-Αμούν (10ος-8ος αιώνας π.Χ. – Μουσείο Φιτζγουίλιαμ) έχει ίχνη επιχρυσώσεως, που πιθανώς δείχνουν ότι το άγαλμα ήταν τεχνητά πατιναρισμένο για να επιτυγχάνεται χρωματική αντίθεση.

Οι Αιγύπτιοι γνώριζαν καλά το χρώμα που δίνει σ' ένα αντικείμενο κάποιο συγκεκριμένο συστατικό ενός μεταλλικού κράματος. Φαίνεται ότι το αρσενικό, π.χ., χρησιμοποιήθηκε σε ορειχάλκινα αγαλματίδια του Ωρου πολύ μετά την απόσυρση από τη γενική χρήση αυτού του τύπου κράματος, πιθανώς για να δοθεί στο δέρμα του νεαρού θεού νεαρό θεό ένα ωχρο χρώμα. Γνώριζαν επίσης το κεκριμαρένιο χρώμα που προκύπτει όταν αναμιγνύονται μεγάλες ποσότητες κασίτερου με χαλκό. Να σημειωθεί ότι οι Αιγύπτιοι γνώριζαν πολύ καλά να χει-

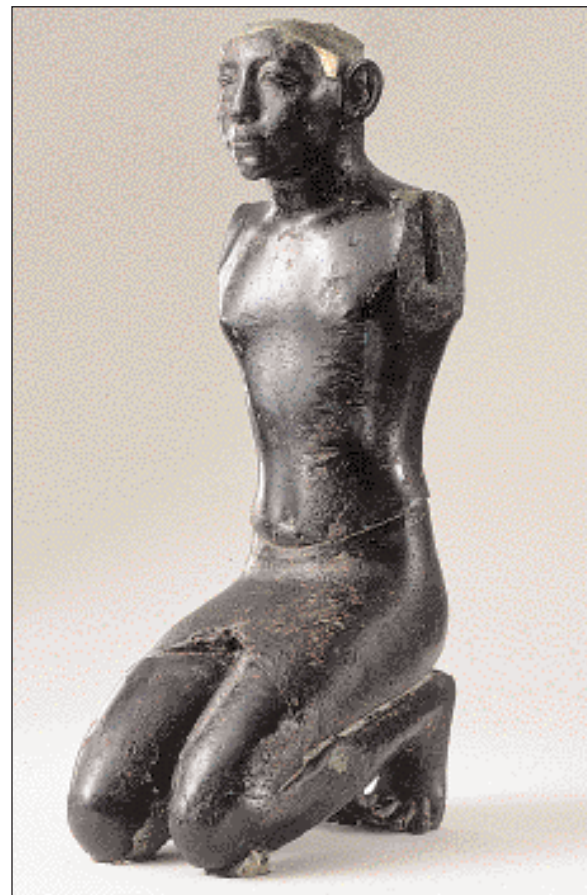
ρίζονται τα χρώματα των πολύτιμων μετάλλων. Υπάρχουν παραδείγματα χρυσών και αργυρών αντικειμένων ζωγραφισμένων με βαφή από οξειδίο του σιδήρου που δίνει κόκκινες λεπτομέρειες. Στη φοινικική και στην κλασική ελληνική περίοδο βρίσκουμε επίσης χρυσά αντικείμενα διακοσμημένα με την κόκκινη χρωστική κιννάβαρη, μια θειούχο ένωση υδραργύρου.

Τεχνικές χύτευσης

Οι Αιγύπτιοι ήξεραν τις ιδιότητες των μεταλλικών συστατικών. Έτσι, τα μεταλλικά αγάλματα, π.χ., της δευτέρης χιλιετίας δεν φαίνεται να έχουν πάνω από 5% κασίτερο, ενώ τα όπλα και τα εργαλεία της ίδιας περιόδου περιέχουν σημαντικά μεγαλύτερες ποσότητες, λόγω των σκληρυντικών ιδιοτήτων του κασίτερου στα χρωστικά αντικείμενα. Ο μολύβδος –που διευκολύνει το καλούπωμα, καθώς χαμηλώνει τη θερμοκρασία πήξης του κράματος– συνήθως δεν χρησιμοποιούνταν σαν πρόσθετο σε χρωστικά αντικείμενα, αλλά μπορούσε να είναι συστατικό σε διακοσμητικά μεταλλικά αντικείμενα και αγάλματα, όπου η σκληρότητα δεν είχε ιδιαίτερη σημασία.

Ένα χαρακτηριστικό των αιγυπτιακών ορειχάλκινων αγαλματιδίων του 10ου-7ου αιώνα ήταν ότι το καλούπωμά τους γινόταν τμηματικά. Μέλη του σώματος και άλλες προεξοχές συναρμολογούνταν μετά το καλούπωμα. Αυτό οφείλεται εν μέρει στην έλλειψη μεγάλων ποσοτήτων μολύβδου. Συχνά η συναρμολόγηση είναι τόσο καλή ώστε να αποκαλύπτεται σήμερα

► **Χάλκινο αγαλμάτιο του φαράω Αμενεματά Γ' (1843-1797 π.Χ.), της τεχνικής του «μαύρου ορειχάλκου». Η τεχνική αυτή ήταν γνωστή στους Έλληνες, όπως δείχνουν τα περίφημα εγχειρίδια και ξίφη της μυκηναϊκής περιόδου. Συλλογή Ortiz.**

μόνο μέσω ακτινογραφιών. Από τον 7ο αιώνα π.Χ. και μετά, η τάση ήταν τα αγαλματίδια να βγαίνουν συμπαγή και όχι να συναρμολογούνται. Έτσι, βλέπουμε ότι ο μολύβδος προστίθεται σε κράματα χαλκού-κασίτερου σε σημαντικά ποσοστά – 25% και πάνω. Το ειδώλιο της Τακουσίτ, το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί στον 7ο αιώνα, βρίσκεται πιθανώς στο σταυροδρόμι σημαντικών τεχνολογικών αλλαγών.

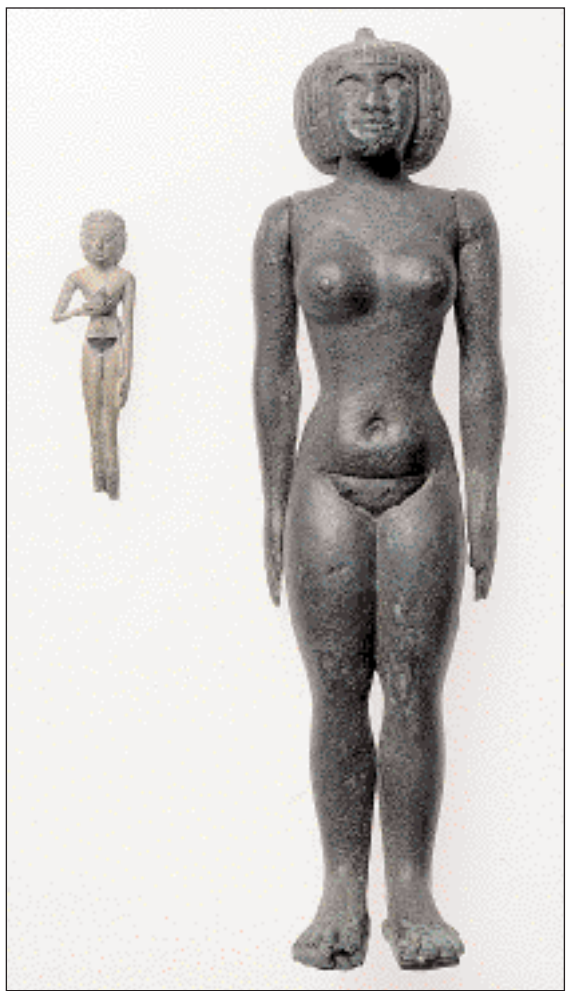
Επισμάλτωση

Ένα άλλο χαρακτηριστικό των αιγυπτιακών ορειχάλκινων των αρχών της πρώτης π.Χ. χιλιετίας είναι ότι συχνά φέρουν ίχνη επισμάλτωσης. Οι Αιγύπτιοι συχνά κοσμούσαν τα μάτια των αγαλμάτων με μεταλλικά βλέφαρα, χρωματιστές πέτρες στην ίριδα και στην κόρη, ή τόνιζαν τα χαρακτηριστικά με πέτρες ή χρωματιστό γυαλί. Ωστόσο, η χρήση του σμάλτου είναι τελείως διαφορετική. Γυαλί με γήινο χρώμα τοποθετούνταν σε κοιλώματα και θερμαινόταν μέχρι να ενσωματωθεί. Η τεχνολογία αυτή δεν έχει συζητηθεί ποτέ σε βιβλία σχετικά με την αιγυπτιακή τέχνη, εν μέρει επειδή θεωρούνταν γενικά δεδομένο ότι οποιαδήποτε έγχρωμη λεπτομέρεια ήταν απλώς κολλημένο χρωματιστό γυαλί ή πέτρα. Αν λάβουμε υπόψη ότι χρειάζονται υψηλές θερμοκρασίες για την πήξη του σμάλτου, μπορούμε να καταλάβουμε ότι αυτός ο τύπος διακόσμησης δεν ήταν δυνατός πάνω σε γλυπτά από κράματα κασίτερου με υψηλό ποσοστό μολύβδου. Τα αρχαιότερα δημοσιευμένα παραδείγματα σμάλτου ανήκουν στη μυκηναϊκή περίοδο και είναι πάνω σε χρυσά αντικείμενα στα οποία περιλαμβάνονται χρυσά δακτυλίδια από την Κύπρο. Όπως και να' ναι, η εμφάνιση του σμάλτου σε ορειχάλκινα αντικείμενα αφορά περισσότερο το πρώτο παρά το δεύτερο μισό της πρώτης π.Χ. χιλιετίας, οπότε η περιεκτικό-

τητα σε μολύβδο ήταν χαμηλή.

Στο Μουσείο Φιτζγουίλιαμ υπάρχει το γυμνό αγαλμάτιο μιας παχουλής κυρίας από τη Νουβία, όπου οι βραχιόνες είχαν συναρμολογηθεί χωριστά. Το μαύρο βιβικό της τρίγωνο είναι από σμάλτο. Σε ένα άλλο, πολύ μικρότερο, γυμνό αγαλμάτιο γυναίκας, ίσως έναν αιώνα παλαιότερο, το σκούρο ηβικό τρίγωνο είναι «μαύρος ορειχάλκος», όπως περιγράφηκε παραπάνω. Μια όρθια φιγούρα της Αιγύπτιας θεάς Μουτ, των αρχών του 7ου π.Χ. αιώνα, που βρέθηκε στο Ηραϊόν της Σάμου, φέρει υπολείμματα λεπτών διακοσμητικών ενθεμάτων στο φόρεμά της, τα οποία πιθανότατα είναι σμαλτωμένα. Το γεγονός ότι οι βραχιόνες της είναι συναρμολογημένοι δείχνει ότι κατασκευάστηκε από ορειχάλκο με χαμηλή περιεκτικότητα μολύβδου που επιτρέπει τη σμάλτωση. Το ίδιο ισχύει και για ένα άλλο αγαλμάτιο της Αιγύπτιας θεάς Νεϊθ, από τη Σάμο, που είναι επίσης συναρμολογημένη από διάφορα μέρη. Υπάρχουν βαθουλώματα στις θηλές της, όπου πιθανότατα είχε διακόσμηση με σμάλτο, και μια κεφαλή γερακιού από άλλο μέταλλο κολλημένη στην πλάτη της.

Ρίξαμε μια ματιά σε μια μικρή ομάδα αιγυπτιακών ορειχάλκινων αγαλμάτων, από τα πολλά που υπάρχουν, που δεν είναι όλα της όψιμης περιόδου αλλά και της περιόδου από τον 10ο έως τον 8ο αι. π.Χ. Η κατασκευή τους δείχνει μια συνέχεια στην τεχνολογία ανάμεσα στην Εποχή του Χαλκού και την Εποχή του Σιδήρου καθώς και ανάμεσα στην Αίγυπτο και την Ελλάδα. Όταν γινόταν κάποιο τεχνολογικό άλμα, είτε στην Ελλάδα είτε στην Αίγυπτο, μεταδιδόταν σχεδόν αμέσως, έτσι ώστε η αρχική καταγωγή του σχεδόν να μην μπορεί να ανιχνευθεί. Η μελέτη φαινομενικά ασήμαντων λεπτομερειών είναι επιβεβλημένη, καθώς οδηγεί στη διαπίστωση σημαντικών τεχνολογικών αλλαγών.

◀ **Χάλκινο αγαλμάτιο γυμνής γυναίκας από τη Νουβία. Οι βραχιόνες έχουν συναρμολογηθεί χωριστά ενώ το ηβικό τρίγωνο έχει αποδοθεί με επισμάλτωση. 15η Δυναστεία (715-657 π.Χ.). Δίπλα, άλλη γυμνή γυναίκα μορφή, ίσως έναν αιώνα προτιμότερη, όπου το τρίγωνο της ήβης αποδίδεται με την τεχνική του «μαύρου ορειχάλκου» – το «μέταλλο μαύρο όπως η οργανωμένη γη» για το οποίο υπάρχει αναφορά στην Ιλιάδα.**

Μπερούτα - Μπιρού - Βηρυτός

▲ *Η πύλη των τείχων της αρχαίας Βηρυτού (Μπερούτα). Η ακρόπολη και το τείχος της αρχαίου αιγυπτιακού οχυροφαινικικού λιμανιού χρονολογούνται στον 14ο-13ο αι. π.Χ. Τα ανακατασκευασμένα ενδείκνυται σχέσεις με την ευρύτερη περιοχή και ειδικά με τον αιγυπτιο-μυκηναϊκό κόσμο.*

Της **LEILA BADRE**

Αρχαιολόγος

Αμερικανικό Πανεπιστήμιο της Βηρυτού

ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΒΗΡΥΤΟΥ είναι μια περιοχή κατοικημένη συνεχώς επί 5.000 χρόνια, στην οποία φιλοξενήθηκαν στη ροή του χρόνου μια σειρά από πολιτισμούς – χαναναϊκός, φοινικικός, ελληνιστικός, ρωμαϊκός, βυζαντινός, μαμελουκικός και οθωμανικός.

Στις αρχαιολογικές ανασκαφές που ξεκίνησαν το 1993, πολυεθνικές ομάδες αρχαιολόγων έχουν ανακαλύψει 130 τοποθεσίες αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Η ομάδα από το Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, με επικεφαλής την υποφαινομένη, ήταν μια από τις τρεις πρώτες ομάδες που ανέλαβαν έργο. Η περιοχή τους ήταν στην καρδιά της αρχαίας tell (γύλιος) που βλέπει προς το λιμάνι της σύγχρονης Βηρυτού. Η ομάδα αυτή είχε την τύχη να ανακαλύψει το αρχαιότερο τμήμα της πόλης: τη Βηρυτό ανάμεσα στην 3η και την 1η χιλιετία π.Χ.

Ο Φαραώ Τούθμοσις Γ' (1468-1436), ο

μεγάλος οικοδόμος της αιγυπτιακής αυτοκρατορίας, μετά από μια μεγάλη εκστρατεία του εναντίον της Χαναάν, αναφέρει στα αρχεία του ότι «ξαναδιόρισε περίπου 300 ηγεμόνες στις πόλεις τους». Φαίνεται ότι οι κυβερνήτες των φοινικικών πόλεων ήταν μεταξύ αυτών των πιστών στον Φαραώ ηγεμόνων.

Με την άνοδο στο θρόνο του Φαραώ Αμενχοτέπ Δ', περισσότερο γνωστού ως Ακενατόν, έχουμε γραπτή τεκμηρίωση από την ίδια τη Φοινίκη, που ρίχνει φως στην πολιτική κατάσταση κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα π.Χ.: τις επιστολές της Ελ-Αμάρνα, που αντιπροσωπεύουν την αλληλογραφία ανάμεσα στον Αιγύπτιο Φαραώ και τους υποταγμένους σ' αυτόν ηγεμόνες. Οι επιστολές αυτές δίνουν σαφείς ενδείξεις για την αργή αποσύνθεση της αιγυπτιακής αυτοκρατορίας στην Ασία. Μερικοί τοπικοί ηγεμόνες στη βόρεια Συρία διαμόρφωσαν χωριστό κράτος, συνάπτοντας συμμαχία με τον Χετταίο βασιλέα. Παρ' όλ' αυτά, όλοι οι τοπικοί ηγεμόνες συνέχιζαν να στέλνουν ευγενικές επι-

στολές στην Αίγυπτο. Σ' αυτές συγκαταλέγονται και τρεις επιστολές του πρίγκιπα Αμουνίρα, βασιλιά της Μπερούτα (χωρίς αμφιβολία το αρχαίο όνομα της Βηρυτού) προς τον Φαραώ, που ζητάει

Μια ακόμα επιβεβαίωση του μεγέθους, της διάρκειας και της σημασίας των στενών σχέσεων Εγγύς Ανατολής, Κύπρου και Αιγαίου

στρατιωτική βοήθεια από την Αίγυπτο. Δεν είναι γνωστό αν αυτή η βοήθεια έφτασε ποτέ. Άλλες πηγές μάς πληροφορούν ότι «ο Αμουνίρα τελικά υποχρεώθηκε να φύγει με πλοίο από τη Βηρυτό, εγκαταλείποντας την πόλη στους εχθρούς του».

Η Βηρυτός όμως δεν εξαφανίστηκε από την ιστορία, όπως επιβεβαιώνεται από τις εκστρατείες του Ραμσή Β' (1290-

◀ **Ελεφάντινο ανάγλυφο με ολοφάνερα τα χαρακτηριστικά της αιγαιακής τέχνης. Βρέθηκε στην Ουγκαρίτ και εικονίζει καθισμένη γυναικωμένη από δύο ανορθωμένους αίγαγρους. Οι πολιπομικές επιδράσεις του αιγαιομικηναϊκού κόσμου σε ολόκληρη τη σιροπαιλαιουινιακή ακτή είναι βεβαιωμένες. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.**

1224 π.Χ.) εναντίον των Χετταίων, οπότε ο τελευταίος έφθασε ως την ακτή του βόρειου Λιβάνου.

Για τη Βηρυτό του 13ου αιώνα π.Χ. πληροφορούμαστε άμεσα και έμμεσα από πηγές της Ουγκαρίτ, από τα ιστορικά αρχεία της Υστερης Εποχής του Χαλκού που αφορούν την περίοδο του 14ου και 13ου αιώνα π.Χ., και από τα αρχαιολογικά ευρήματα των πρόσφατων ανασκαφών.

Αρχαιολογικές ανακαλύψεις

Η Υστερη Εποχή του Χαλκού στη Βηρυτό αντιπροσωπεύεται από δύο μείζονες ανακαλύψεις: τα οχυρά τείχη και μια αίθουσα σκαμμένη στο βράχο.

Ανακαλύφθηκαν δύο πολύ εντυπωσιακά πρηνή-επικλινή τείχη. Το πρώτο κτίστηκε με μεγάλα βότσαλα και ακατέργαστους ασβεστόλιθους. Η αρχική φάση χρήσης του χρονολογείται τον 17ο-18ο αιώνα π.Χ. Το υλικό που συγκεντρώθηκε από τα ερείπια προσφέρει την terminus ante quem χρονολογία της Υστερης II Εποχής του

Χαλκού (14ος-13ος αι. π.Χ.) για το τείχος αυτό. Το δεύτερο πρηνές είναι ένα θεαματικό τείχος από βότσαλα και πέτρες. Διατηρείται ένα σημαντικό τμήμα του, γύρω στα 160 μέτρα. Η terminus ante quem χρονολογία τοποθετείται μεταξύ 10ου και 9ου αιώνα π.Χ.

Η αίθουσα στο βράχο –μια τετράγωνη αίθουσα 5,5 X 4,5 μ., στην αρχαία ακρόπολη (tell)– ανήκει επίσης στην Υστερη Εποχή του Χαλκού. Πιθανότατα πρόκειται για ταφική αίθουσα., όπως υποδηλώνει η παρουσία παλαιότερων τάφων σε μικρή απόσταση.

Στο πλήθος της εισηγμένης κεραμικής, από το ποικίλο υλικό που ανακαλύφθηκε ανάμεσα στα δύο πρηνή και μέσα στην αίθουσα του βράχου, συγκαταλέγεται μυκηναϊκή κεραμική (νυιοδόσκημοι κρατήρες, κύπελλα και λεκάνες). Η ανταλλαγή κεραμικής δείχνει ότι υπήρχε μια κατάσταση ειρήνης και σταθερότητας, που αντικατοπτρίζεται στις εμπορικές συναλλαγές ανάμεσα στις παράκτιες πόλεις της

Εγγύς Ανατολής, την Κύπρο και το Αιγαίο.

Οι ειρηνικές αυτές συνθήκες διαταράχθηκαν προς το τέλος της Υστερης Εποχής του Χαλκού, από τις επιδρομές των Λαών της Θάλασσας, γύρω στο 1200 π.Χ. Τα ίχνη της καταστροφής μπορούν να ανιχνευθούν κατά μήκος ολόκληρης της σιρο-φοινικικής ακτής, από την Ουγκαρίτ στο βορρά ως την Ασκαλών στο νότο.

Οι Φοίνικες μπόρεσαν να κρατήσουν μια στενή λωρίδα γης ανάμεσα στην Αρουάντ, στο βορρά, και την Ακκο, στο νότο. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι Φοίνικες μπόρεσαν να επιβιώσουν μετά την καταστροφή των πόλεων τους. Αυτό φαίνεται ολοκάθαρα στην περίπτωση της Ιμπν Χανί, στη βόρεια Συρία, καθώς και στην αρχαία Βηρυτό, όπου το φοινικικό επίπεδο είναι κτισμένο ακριβώς πάνω στο στρώμα της κατεστραμμένης πόλης.

Η Βηρυτός εξαφανίζεται από τα ιστορικά τεκμήρια της φοινικικής περιόδου μέχρι τον 7ο π.Χ. αιώνα, οπότε το όνομα Μπρού εμφανίζεται στη στήλη της Νινευή του Ασραχάδον, όπου αναφέρεται η επίθεση του Ασραχάδον εναντίον της Σιδώνας το 677 π.Χ. Η στήλη δίνει ένα κατάλογο πόλεων γειτονικών στη Σιδώνα τις οποίες κατέλαβε και προσάρτησε στην ίδια επαρχία ο Ασραχάδον. Η Μπρού που αναφέρεται μεταξύ αυτών των πόλεων –μετά τη Χιλδούα (Χαλδαία)– μπορεί να ταυτιστεί με τη Βηρυτό.

Εκτός από αυτή την πιθανή αναφορά, η Βηρυτός δεν εμφανίζεται σε κανένα φοινικικό κείμενο έως την περσική περίοδο, οπότε εμφανίζεται μια σύντομη αναφορά από τον Ψευδο-Σκύλακα.

Κύπρος και Μπρούτα

Σ' αυτήν τη φοινικική περίοδο της Βηρυτού πρόσφερε την πιο σημαντική συμβολή της η ομάδα του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού. Όπως προαναφέραμε, η μεγαλύτερη ανακάλυψη είναι το μεγάλο πρηνές της Εποχής του Χαλκού. Η

ανακάλυψη αυτή οδηγεί σε δύο μείζονα συμπεράσματα: Οτι η Μπρούτα, όντως βρισκόταν στην περιοχή της Βηρυτού και, επιπλέον, εξακολούθησε να υπάρχει κατά τη φοινικική περίοδο ως μια καλά οχυρωμένη πόλη, πιθανώς υπό την ηγεμονία της Σιδώνας, όπως φαίνεται στο κείμενο του Ασραχάδον.

Με την επανίδρυση της Βηρυτού, κατά τη φοινικική Εποχή του Σιδήρου και μετά το πέρας των πολεμικών αναταραχών, άρχισαν εκ νέου οι εμπορικές σχέσεις με την Κύπρο. Στα μεταγενέστερα στρώματα ερειπίων που καλύπτουν το πρηνές, βρέθηκαν κεραμικά από την Κυπρο-Αρχαϊκή Περίοδο I (περί τις αρχές του 8ου αι. π.Χ.) καθώς και μεγάλος αριθμός Μελανόμορφα II και III κεραμικά διαφόρων σχημάτων.

Η ομάδα του πανεπιστημίου είχε επίσης την τύχη να ανακαλύψει μια φοινικική αποθήκη, το ένα και μοναδικό φοινικικό αρχιτεκτονικό εύρημα της Βηρυτού, η οποία αποτελείται από επτά τουλάχιστον δωμάτια. Δύο από αυτά ήταν γεμάτα αποθηκευτικά δοχεία εντόπιας κατασκευής, που πιθανότατα περιείχαν προϊόντα προς εξαγωγή – καμένοι σπόροι σταφυλιού βρέθηκαν σ' ένα από αυτά. Αλλα αγεία, του ίδιου τύπου, είχαν γραμμένη πάνω τους, στη φοινικική αλφαβητική γραφή, τη λέξη ΛΣΜΝ («για ελαιόλαδο»). Βρέθηκαν επίσης αμφορείς εισαγωγής, οι περισσότεροι από την Κύπρο, με λαβές σε σχήμα λαβής καλαθιού, και ένας πολύ μεγάλος κυπριακός αμφορέας Λευκόχριστος IV τύπου. Ένας αμφορέας μάλιστα είναι αττικής προέλευσης και πιθανώς χρησιμοποιήθηκε για τη μεταφορά ελληνικού κρασιού στη Βηρυτό. Χρονολογείται στον 7ο π.Χ. αιώνα.

Οι πρόσφατες αυτές ανακαλύψεις πιστοποιούν μια ακόμα αρχαιολογική τοποθεσία στα παράλια της Μεσογείου η οποία επιβεβαιώνει τη σημασία των πολιτικών, πολιτιστικών και εμπορικών σχέσεων ανάμεσα στην Ανατολική Μεσόγειο, την Κύπρο και το Αιγαίο μεταξύ 1600 και 600 π.Χ. ❄

◀ **Συροφοινικικός αμφορέας για αποθηκευτική χρήση και μεταφορά, τύπος αγγείου με πλατιά διάδοση στην Αν. Μεσόγειο επί αιώνες. Εύρημα στην αρχαία Μπρούτα.**

◀ **Ατελώς αποκατεστημένο μυκηναϊκό κύπελλο (οκύφος) της Υστερης Εποχής του Χαλκού. Ανήκει στην πληθύ της μυκηναϊκής κεραμικής που βρέθηκε στην αρχαία ακρόπολη της Βηρυτού, ένδειξη της ύπαρξης ανταλλαγών μεταξύ Αιγαίου, Κύπρου και Εγγύς Ανατολής σε συνθήκες ειρήνης στην περιοχή.**

ΤΕΛ ΝΤΟΡ

Από τα χρόνια της Βίβλου

Τον **EPHRAIM STERN**

Καθηγητή Αρχαιολογίας,
Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ

Η ΠΟΛΗ ΝΤΟΡ ΣΥΝΑΝΤΑΤΑΙ στις βιβλικές αφηγήσεις αναφορικά με την κατάκτηση της Χαναάν από τους Ισραηλίτες. Η πρωιμότερη, ωστόσο, γνωστή αναφορά στο αρχαίο αυτό λιμάνι νότια της Χάιφας – κοντά στη σύγχρονη πόλη Kirbet el-Bayt, στην ακτή του όρους Κάρμηλος (Καρμέλ) – είναι παλαιότερη: βρίσκεται σε ένα κατάλογο συρο-φοινικικών παράκτιων πόλεων σε μια αιγυπτιακή επιγραφή που βρέθηκε στη Νουβία και που χρονολογείται στη βασιλεία του φαραώ Ραμσή Β' (13ος αιώνας π.Χ.). Η Ντορ συναντάται επίσης στην αναφορά για το ταξίδι του Αιγύπτιου απεσταλμένου Ουέν Αμμούν στην Βύβλο (περ. 1100 π.Χ.), όπου και κατονομάζεται ο κυβερνήτης της, Μπεντέρ, βασιλιάς των Tjeker (Sikels), ενός από τους Λαούς της Θάλασσας, που εισέβαλαν στην περιοχή τον 12ο αι. π.Χ.

Στη Βίβλο, ο βασιλιάς της Ντορ αναφέρεται ανάμεσα στους πολλούς Χαναανίους ηγεμόνες που τα εδάφη τους διανεμήθηκαν στους Ισραηλίτες. Αρχαιολογικά ευρήματα υποδεικνύουν, ωστόσο, ότι η περιοχή, η οποία εκκωρήθηκε στη φυλή του Μανασσή, κατοικούσαν από Χαναανίους μέχρι τη βασιλεία του Δαυίδ (10ος αι. π.Χ.), οπότε τελικά η Ντορ κυριεύθηκε από τους Ισραηλίτες. Αργότερα, όταν ο Σολομών αναδιοργάνωσε το Ισραήλ σε διοικητικές περιφέρειες, όρισε κυβερνήτη της τον γαμπρό του, Μπεν-Αμπινατάμπ.

Όταν, το 732 π.Χ., η παράκτια περιοχή του βορείου βασιλείου κατακτήθηκε από τον Tiglath-Pileser III, η Ντορ έγινε πρωτεύουσα μιας ασσυριακής επαρχίας εκτεινόμενης από το όρος Κάρμηλος ως τη Γιάφα.

Οι πρώτες ανασκαφές στην Ντορ έγιναν το 1923 και το 1924. Το 1950 και το 1952, νέες ανασκαφές έφεραν στο φως τμήματα ρωμαϊκού θεάτρου και μία βυζαντινή εκκλησία, τα ερείπια της οποίας ανασκάφτηκαν πλήρως μεταξύ 1979 και 1983.

Το 1980 ξεκίνησαν μεγάλης κλίμακας ανασκαφές από τον υποφαινόμενο. Στα ευρήματα, τα οποία υποδεικνύουν ότι η Ντορ πρωτοκατοικήθηκε περίπου το 2000 π.Χ., συγκαταλέγονται λιγοστά κτίσματα της Μέσης Εποχής του Χαλκού και σκαραβαίοι και κεραμικά της Υστερης Εποχής του Χαλκού.

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της Ντορ της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου είναι ένα συμπαγές πλινθόκτιστο τείχος στο ανατολικό άκρο του γύλοφου. Είχε ύψος γύρω στα 3 μ. και πάχος 2,5 μ., και ενίσχυση με αναχώματα από άμμο. Σε δύο θαλάμους στο εσωτερικό του βρέθηκαν πολλά κεραμικά, όμοια με αυτά σε άλλες τοποθεσίες της συρο-φοινικικής ακτής. Οι θάλαμοι είχαν καταστραφεί από πυρκαγιά, η οποία αχρήστευσε και το τείχος. Τα ευρήματα χρονολογούνται πιθανώς από το 1150 π.Χ. και ίσως είναι ενδείξεις ενός εντυπωσιακά οχυρωμένου οικισμού Σικέλ.

Πολλές φάσεις εγκαταστάσεων που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα π.Χ. αποκαλύφθηκαν σε διάφορα σημεία του γύλοφου. Πρώιμα κυπριακά αγγεία, μερικά φοινικικά δίχρωμα κεραμικά, καθώς και εντόπια κεραμικά συγκαταλέγονται στα σημαντικά ευρήματα από τα στρώματα της Εποχής του Σιδήρου.

Η Ντορ καταστράφηκε στα τέλη του 10ου αι. π.Χ., πιθανώς από τον Αιγύπτιο φαραώ Σεσόνηκ (τον Σισάκ της Βίβλου). Οχυρώθηκε ξανά τον 9ο αιώνα π.Χ. με ένα συμπαγές τείχος, που, λίγο μετά την καταστροφή του από τον Tiglath-Pileser III (τέλη 8ου αι. π.Χ.), ξαναχτίστηκε από τους Ασσυρίους. Η οχύρωση αυτή κράτησε ως τα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα,

οπότε πιθανώς καταστράφηκε κατά την εξέγερση της Σιδώνας εναντίον των Περσών (348 π.Χ.)

Ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της Ντορ κατά την περσική περίοδο (6ος-4ος αιώνας π.Χ.), αποδεικνύεται από τα άφθονα και ποικίλα ευρήματα. Στα δύο στρώματα της περιόδου αυτής ανακαλύφθηκαν πλήθος από κεραμικά, τοπικά και εισαγωγής, κυρίως αττικά. Ορισμένοι τύποι αυτών των κεραμικών ήταν σπάνιοι – όπως οι μεγάλοι αμφορείς οίνου, οι πρώτοι που βρέθηκαν στο παράκτιο Ισραήλ. Βρέθηκαν πολλά ειδώλια, αγαλματίδια και σφραγίδες, καθώς και πολλά όστρακα – ανάμεσά τους και η πρώτη ελληνική επιγραφή από την περσική περίοδο που ανακαλύφθηκε στο Ισραήλ.

Τα ερείπια μερικών από τους μεγαλύτερους ναούς που έχουν βρεθεί στις αποκαλύφθηκαν στη δυτική πλευρά του γύλοφου. Οι ναοί αυτοί κτίστηκαν πιθανώς κατά την ελληνιστική περίοδο, οπότε η Ντορ ήταν ένα ισχυρό φρούριο. Στις στρώματα αυτά αποκαλύφθηκε μια χαρακτηριστική κεραμική τυπολογία της ελληνιστικής Παλαιστίνης. Την περίοδο εκείνη η Ντορ είχε ήδη γίνει μια τελείως ελληνική πόλη, όπως υποδεικνύουν ευρήματα, ανάμεσα στα οποία μια κεφαλή Ερμή και ένα πήλινο ειδώλιο της Αφροδίτης.

Εως το 63 π.Χ., οπότε την κυριεύσε ο Ρωμαίος στρατηγός Πομπήιος, η πόλη κυβερνήθηκε τους Ασμοναίους (Μακκαβαίους ρωμαϊκή εποχή φαίνεται ότι οι κάτοικοι λάτρευαν τον Δία και την Αστάρτη· επίσης υπάρχουν γραπτές αναφορές σε μια εβραϊκή κοινότητα και συναγωγή στη διάρκεια της βασιλείας του Αγρίππα Α' (41-44 μ.Χ.).

Η πόλη εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. και στα τέλη του 4ου αιώνα ο άγιος Ιερώνυμος την περιγράφει ερειπωμένη. Ωστόσο οι ανασκαφές αποκάλυψαν δύο διακριτές περιόδους – με τα βυζαντινά κτίσματα που προαναφέραμε – από τον 4ο αιώνα μ.Χ. και εντεύθεν.

▲ *Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου της παλαιστινιακής πόλης Ντορ, στην ακτή του βιβλικού όρους Κάρμηλος. Το λιμάνι της μνημονεύεται στο ταξίδι του Ουέν Αμμούν από την Αίγυπτο στη χαναανική Βύβλο, τον 12ο αι. π.Χ.*

▲ *Κεφαλή θεότητας, θράσοςμα πήλινον ειδώλιον ολοφάνερα εμνενομένου από ελληνικό πρότυπο. Εύρημα από την Ντορ της περσικής κατάκτησης, 6ος-4ος αι. π.Χ.*

Από το χαλκό στο σίδηρο: Η εξάπλωση προς τη Δύση

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΧΙΛΙΕΤΙΑ π.Χ., που προοιωνίζει την επερχόμενη πολιτισμού του Χαλκού, μέσα σε κλίμα πολιτισμικής οπισθοπομπής. Στα τέλη του 12ου αι. π.Χ. μια περίοδος ύφεσης, που θα διαρκέσει ως τον 8ο αι. π.Χ. Οι σχέσεις αντιστοίχως μεσογειακών «εταίρων» —Ανατολία, Κύπρο, Εγγύς Ανατολή— υποβαθμίζονται δραματικά. Εκμνηστώνονται. Παρά την κατάρρευση ανακτορικών κέντρων οικονομική ισορροπία, οι ανταλλαγές, μένες, συνεχίζονται, όπως δείχνουν λογικά ευρήματα στη «γέφυρα» Κρήτη, Δωδεκάνησα, Κύπρος, μεταξύ Ανατολής. Οι «σκοτεινοί αιώνες» 9ος—, από την πτώση των Μυκηνών στική επέκταση των Ελλήνων, δε απόλυτο «ιστορικό κενό» το οποίο στους Φοίνικες προς τη Δύση. Στη του πληθυσμού συνοδεύει μια αντιστοίχως, που κορυφώνεται με την και ως τα παράλια της Κάτω Ιταλίας περιοχή καλύφθηκε σε τέτοιο βε ώστε να μείνει στην ιστορία ως

Η νέα άνθηση του πολιτισμού κεραική, χάρις, κυρίως, στη διάδοση εξάπλωση της αλφαβητικής γραφής.

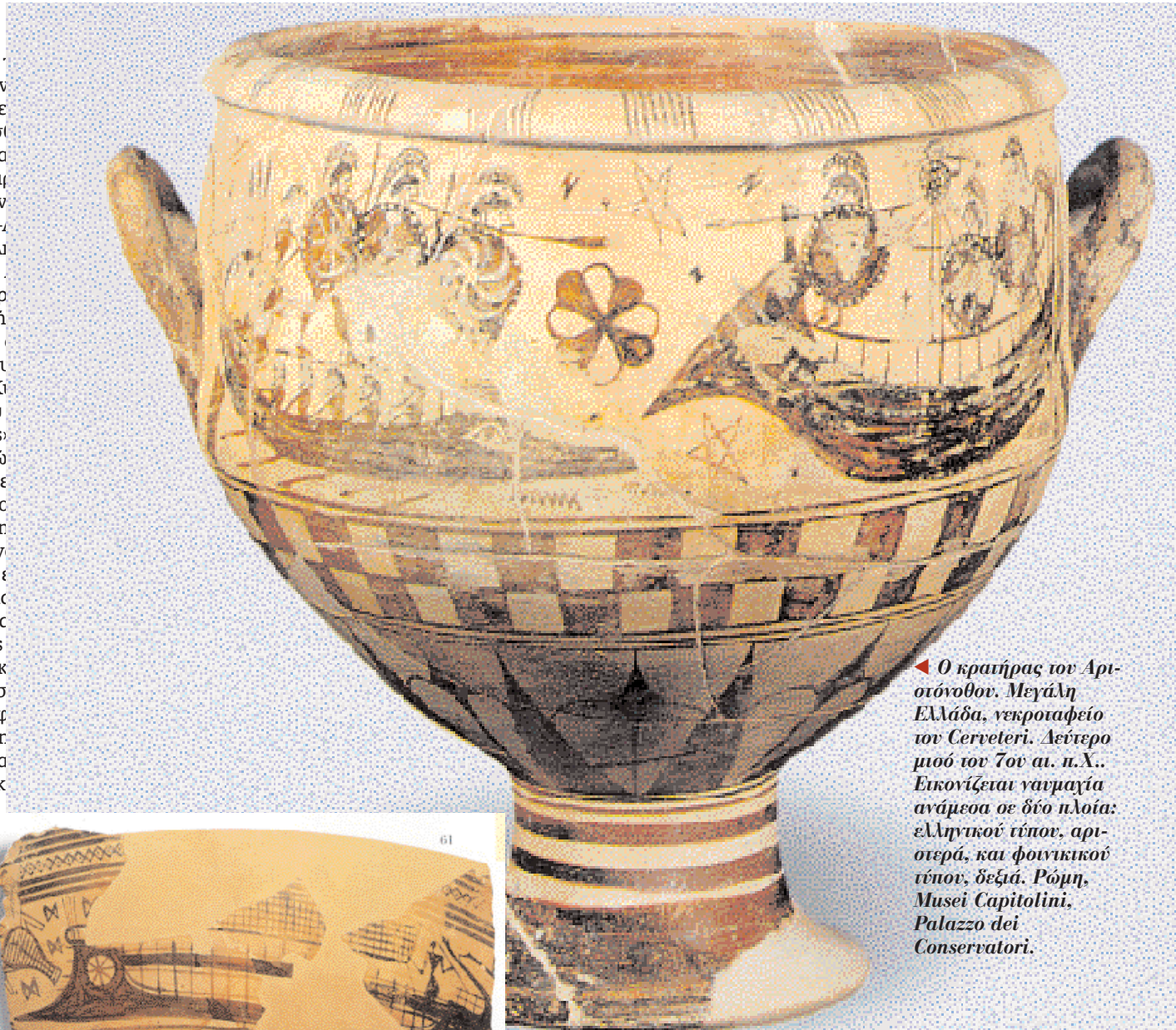
Ο σίδηρος ήταν γνωστός από τη εποχή του υπήρξε αργή, καθώς τα μονοπώλια των Χετταίων, ως την κ

Το ίδιο και η γραφή. Πολύπλοκες και δύσχρηστες συλλαβικές γραφές —τα ιερογλυφικά στην Αίγυπτο, η σφηνοειδής γραφή στη Μ. Ασία και τη Μεσοποταμία, η γραμμική Α και η γραμμική Β στην Κρήτη— υπήρχαν ήδη από τη Εποχή του Χαλκού.

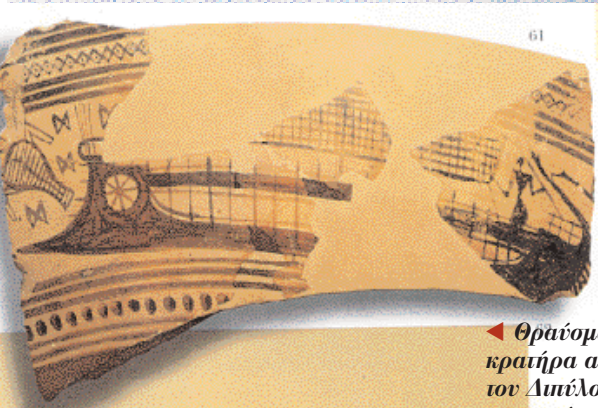
Πού και πότε γεννήθηκε η αλφαβητική γραφή, η επινόηση που απελευθέρωσε την επικοινωνία τουλάχιστον όσο και το αιγαιοπελαγίτικο σκαρί, αιώνες νωρίτερα, η τόσο χρήσιμη στους βιαστικούς εμπόρους και ικανή να μεταγράψει διάφορες γλώσσες; Μια επαναστατική απλοποίηση του αλφαβήτου φαίνεται ότι έγινε στην περιοχή της Συρίας τον 15ο και 14ο αιώνα στην πολυάνθρωπη Ουγκαρίτ και στην κοσμοπολίτικη Βύβλο εμφανίστηκαν οι πρόδρομοι του φοινικικού αλφαβήτου.

Αυτό το αλφάβητο θα το παραλάβουν νωρίς οι Έλληνες. Και ως τον 8ο αι. π.Χ. θα το έχουν προσαρμόσει στην ιδιοσυγκρασία τους, αναβαθμίζοντάς το στο ύψος των ευφάνταστων διανοημάτων, στους πλούσιους ήχους και στην παιγνιώδη διάθεση της γλώσσας που έμελλε να εξελιχθεί στο πιο λαμπρό και ανθεκτικό δημιούργημα της δικής τους, ανεπανάληπτης συνεισφοράς στον πολιτισμό.

Ευχαριστούμε τους επιστήμονες που υπογράφουν τα κείμενα του αφιερώματος και όσους ευγενικά μας παραχώρησαν το δικαίωμα χρήσης του εικονογραφικού υλικού. Επίσης, την κυρία Αλεξάνδρα Καρέτσου, διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, η οποία βοήθησε αποφασιστικά από την αρχή.

◀ Ο κρατήρας του Αριστόνοθου. Μεγάλη Ελλάδα, νεκροταφείο των Cerveteri. Δεύτερο μισό του 7ου αι. π.Χ.. Εικονίζεται ναυμαχία ανάμεσα σε δύο πλοία: ελληνικού τύπου, αριστερά, και φοινικικού τύπου, δεξιά. Ρώμη, Musei Capitolini, Palazzo dei Conservatori.

◀ Θράνασμα γεωμετρικού κρατήρα από το νεκροταφείο του Διυίλου (760-750 π.Χ.) με παράσταση πολεμικού πλοίου. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

▼ Η Ονοχόη του Διυίλου. Τρίτο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Η έμμετρη επιγραφή στη ράχη του αγγείου «Όποιος από τους χορευτές πιο ανάλαφρα τώρα χορεύει, σ' αυτόν ανήκω», αποτελεί το αρχαιότερο γνωστό δείγμα ελληνικής αλφαβητικής γραφής. Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο.

